

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARDA ƏHALİNİN
MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Musayev Rövşən Asif

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARDA ƏHALİNİN
MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Əməyin iqtisadiyyatı

Qrup: 96

Magistrant:

Musayev Rövşən Asif oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Mikayılov Fərhad Qamboy oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Musayev Rövşən Asif and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş rayonlarda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARDA ƏHALİNİN MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Dissertasiyanın əsas məsələsi müharibənin iqtisadiyyata-xüsusilə də məşğulluğa təsir edən əsas cəhətlərinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi üçün həll yolları olacaq. Bir fərziyyəyə görə, müasir müharibələr dövlətə intensivləşmiş inflyasiya yaşamağa imkan verir ki, bu da münaqişənin iqtisadi komponenti nəticəsində heç vaxt bitməyən böhran dövrü ilə nəticələnir.

Tədqiqatın məqsədi: Bu dissertasiyanın məqsədi tarix boyu dəyişən iqtisadi aspektlər, məşğulluq və müharibə zorakılığı arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır. Münaqişələrin iqtisadi tədqiqi göstərir ki, bu, sənayeləşmiş və qloballaşan dünyada başa düşmək üçün vacib amildir, çünki bunun iqtisadiyyat, eləcə də sosial və siyasi sektorlar üçün nəticələri var.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Bu işdə istifadə olunan tədqiqat metodları iqtisadi, sosioloji və ekoloji fənlər kompleksinin nailiyyətlərinə əsaslanır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənədləri, Dövlət Statistika Komitəsinin illərə əsaslanan statistikaları, yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmaları və həmçinin elmi konfransların materialları və müxtəlif informasiya mənbələri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müharibədən sonra sənaye sahibkarlığına dair statistik məlumatların məhdud miqdarı

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun praktiki tövsiyələr səviyyəsinə çatdırılan nəticələri Azərbaycanın səlahiyyət subyektlərinin fəaliyyətində, o cümlədən təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə təcrübəsində operativ şəkildə istifadə oluna bilər.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işində araşdırılmış bütün məlumatlar iqtisadiyyat-məşğulluq, sənaye, sosial və siyasi sahələrdə istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: məşğulluq, işsizlik, müharibə, iqtisadiyyat

ISSUES OF EMPLOYMENT IN THE LIBERATED AREAS

SUMMARY

The actuality of the subject: The main task of the dissertation will be to analyze the main aspects of the war affecting the economy, especially employment, and solutions for its improvement. According to one hypothesis, modern wars allow the state to experience intensified inflation, which results in a period of crisis that never ends as a result of the economic component of the conflict.

Purpose and tasks of the research: The purpose of this dissertation is to examine the relationship between economic aspects, employment and war violence, which have changed throughout history. Economic studies of conflict show that this is an important factor to understand in an industrialized and globalized world, as it has implications for the economy as well as the social and political sectors.

Used research methods: The research methods used in this study are based on the achievements of a complex of economic, sociological and environmental disciplines.

The information base of the research: The research database consists of legal documents of the Republic of Azerbaijan, statistics of the State Statistics Committee based on years, researches of local and foreign researchers, as well as materials of scientific conferences and various sources of information.

Restrictions of research: Limited amount of post-war statistics on industrial entrepreneurship

The novelty and practical results of investigation: The theoretical and practical significance of the research is that its results, brought to the level of practical recommendations, can be operatively used in the activities of the competent authorities of Azerbaijan, including the management practice of economic entities.

Scientific-practical significance of results: All the information researched in the dissertation can be used in economic-employment, industrial, social and political spheres.

Keywords: employment, unemployment, war, economy

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
AR	Azərbaycan Respublikası
BMTİP	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı
DİM	Dövlət İmtahan Mərkəzi
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
İKT	İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları
UNİCEF	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Uşaq Fövqəladə Vəziyyəti Fond
UNFPA	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondu
ŞT	Şərq Tərəfdaşlığı

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	1
I FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ MƏŞĞULLUĞUN ÖYRƏNİLMƏSİ.....	3
1.1.	Məşğulluq nədir və Azərbaycan Respublikasında əsas məşğulluq sahələri.....	3
1.2.	Məşğulluğun quruluşu, illər ərzində yenilənməsi və təhlükəsizliyi.....	12
1.3.	Azərbaycan Respublikası ərazisində məşğulluğun təmin edilməsi və yoxsulluğun azaldılması.....	20
II FƏSİL.	MÜHARİBƏDƏN ÖNCƏ VƏ SONRA QARABAĞIN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ.....	29
2.1.	Azərbaycan iqtisadiyyatında Qarabağ müharibəsindən öncə və sonra olan dəyişikliklər.....	29
2.2.	Qarabağın iqtisadi resursları.....	36
2.3.	Müharibədən öncəki iqtisadi vəziyyət və məşğulluq sahələri.....	42
III FƏSİL.	İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRƏ İQTİSADI BAXIŞ.....	51
3.1.	İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun bərpası və məşğulluq.....	51
3.2.	İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasının iqtisadi aspektləri.....	55
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	63
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	65
	ƏLAVƏLƏR.....	68
	Cədvəllərin siyahısı.....	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dissertasiyanın əsas məsələsi müharibənin iqtisadiyyata-xüsusilə də məşğulluğa təsir edən əsas cəhətlərinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi üçün həll yolları olacaq. Bir fərziyyəyə görə, müasir müharibələr dövlətə intensivləşmiş inflyasiya yaşamağa imkan verir ki, bu da münaqişənin iqtisadi komponenti nəticəsində heç vaxt bitməyən böhran dövrü ilə nəticələnir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bu dissertasiya işində əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məşğulluğun öyrənilməsi prosesi əks olunmuşdur. Bu ərazilərdə qarşılaşılan bir sıra problemlər və bu kimi problemlərin həll olunmasında verilən əsas ilkin təkliflər əks olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu dissertasiyanın məqsədi tarix boyu dəyişən iqtisadi aspektlər, məşğulluq və müharibə zorakılığı arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır. Münaqişələrin iqtisadi tədqiqi göstərir ki, sənayeləşmiş və qloballaşan dünyada başa düşmək üçün vacib amildir, çünki bunun iqtisadi sosial və siyasi sektorlar üçün nəticələri var.

Tədqiqat metodları: Bu işdə istifadə olunan tədqiqat metodları iqtisadi, sosioloji və ekoloji fənlər kompleksinin nailiyyətlərinə əsaslanır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənədləri, Dövlət Statistika Komitəsinin illərə əsaslanan statistikaları, yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmaları və həmçinin elmi konfransların materialları və müxtəlif informasiya mənbələri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müharibədən sonra sənaye sahibkarlığına dair statistik məlumatların məhdud miqdarı

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun praktiki tövsiyələr səviyyəsinə çatdırılan nəticələri Azərbaycanın səlahiyyət subyektlərinin fəaliyyətində, o cümlədən təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə təcrübəsində operativ şəkildə istifadə oluna bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işində araşdırılmış bütün məlumatlar iqtisadiyyat-məşğulluq, sənaye, social və siyasi sahələrdə istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZISİNDƏ MƏŞĞULLUĞUN ÖYRƏNİLMƏSİ

1.1. Məşğulluq nədir və Azərbaycan respublikasında əsas məşğulluq sahələri

Hər bir ölkənin əsas makroiqtisadi məqsədlərindən biri əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun yüksək səviyyədə təmin edilməsidir. Məşğulluğun yüksək dərəcədə təminatı həm də ölkədə məhsuldarlığı artıran qüvvələrin faydalı şəkildə istifadəsinə yön verir. İşsizliyin yüksək dərəcədə artdığı ölkələr öz işçi qüvvələrindən lazımi olacaq qədər istifadə edə bilmədiyindən iqtisadiyyatda sistem istehsal gücündən tam şəkildə istifadəsindən yararlanma bilmir. İşsizlik həm də insanların həyatı əhəmiyyətli maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə zərər vurur və onları yaşamaq uğrunda mübarizəyə sövq edir. İşsizliyin aşkar nəticəsi istehsal olunmamış məhsuldur. İqtisadiyyat işləmək istəyən və işləmək qabiliyyəti olan bütün əmək qabiliyyətli əhali üçün kifayət qədər iş yeri yarada bilmədikdə, istehsal və xidmət potensialı həmişəlik itirilir. Buna əsasən də, işsizlik dərəcəsinin səviyyəsi hər ölkə üçün əsas iqtisadi şəraitin ümumi göstəricilərindən hesab edilir.

Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasətinin prioritetlərindən biri də işsizliyin səviyyəsini minimum səviyyədə saxlamaqdır. Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasəti məşğulluğun təmin edilməsi üçün öz istiqamətlərini müəyyən etmiş və bu istiqamətləri dəstəkləyən qanunvericilik sistemində malikdir. Məşğulluğu təmin etmək üçün dövlətlərin müəyyən etdiyi siyasətlər fərqli olsa da, onların hamısı üçün ortaq ümumi prinsiplər var. Bu gün Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrin hər birinin öz məşğulluq siyasəti var və bu siyasət qurulmuş iqtisadi sistemlərə əsaslanır. Beləliklə, məşğulluq siyasəti dünyanın müxtəlif yerlərində sərhədləri aşaraq regional və ya ümumi siyasi məkan çərçivəsində formalaşmışdır.

Qlobal dünyada işçi qüvvəsinin sürətli axını və yerdəyişməsi şəraitində xüsusilə ümumi siyasi məkana daxil olan ölkələrin məşğulluq siyasətinin əlaqələndirilməsi

böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, qlobal məşğulluqda iştirak etmək istəyən hər bir ölkənin milli sərhədlər daxilində özünün mükəmməl məşğulluq siyasətinin olması vacibdir.

Məşğulluq müəyyən qısa müddət ərzində, məsələn, bir həftə və ya bir gün ərzində aşağıdakı kateqoriyalarda olan əmək qabiliyyətli yaşda olan bütün şəxsləri əhatə edir: a) haqqı ödənilən məşğulluq və ya b) özünüməşğulluq (istər işdə, istərsə də müəssisədə).

Əmək qabiliyyətli əhali qanuni əmək yaşından yuxarı olan əhalidir, lakin statistik məqsədlər üçün iqtisadi fəaliyyətlə bağlı sorğunun aparıldığı müəyyən edilmiş minimum yaş həddindən yuxarı olan bütün şəxsləri əhatə edir. Beynəlxalq müqayisəyə üstünlük vermək üçün əmək qabiliyyətli əhali çox vaxt 18 və daha yuxarı yaşda olan bütün şəxslər kimi müəyyən edilir, lakin bu, milli qanunlara və təcrübələrə əsasən ölkədən ölkəyə dəyişə bilər (bəzi ölkələr də yuxarı yaş həddi tətbiq edir).

Məşğulluq statusuna görə təsnifat məşğul əhalinin tutduğu işlərin xas xüsusiyyətlərinə aiddir. İşlər şəxsin digər şəxslər və ya təşkilatlarla olan açıq və ya gizli əmək müqaviləsinin növünə görə təsnif edilə bilər. Təsnifat qruplarını müəyyən etmək üçün istifadə edilən əsas meyarlar iqtisadi riskin növü və vəzifəli şəxslərin işlədiyi və ya sahib olacağı müəssisələr və digər işçilər üzərində səlahiyyət növüdür.

Məşğulluq statusu ilə təqdim olunan məlumatlar 1993-cü il Məşğulluqda Statusun Beynəlxalq Təsnifatına (ICSE-93) əsaslanır. ICSE-93 işləri beş əsas kateqoriyaya təsnif edir, onları iki əsas iş növü altında qruplaşdırmaq olar: ödənişli məşğulluq işləri (işçilər) və özünüməşğulluq işləri (işəgötürənlər, öz hesabına işləyənlər, töhfə verən ailə işçiləri və istehsalçı kooperativlərinin üzvləri). Altıncı kateqoriya statusuna görə təsnif edilməyən işçilər üçün nəzərdə tutulub.

İşçilər “ödənişli əmək işləri” kimi müəyyən edilən iş növünü tutan bütün işçilərdir ki, burada vəzifəli şəxslər onlara bölmənin gəlirindən birbaşa asılı olmayan əsas maaş verən açıq (yazılı və ya şifahi) və ya gizli əmək müqavilələri bağlayırlar və bunun üçün çalışırlar. İşəgötürənlər, öz hesabına və ya bir və ya bir neçə partnyorla

işləyən, “özünüməşğulluq işi” kimi müəyyən edilən iş növünə sahib olan işçilərdir (yəni, mükafatın birbaşa mallardan və məhsullardan əldə edilən mənfəətdən asılı olduğu işlər). istehsal edilmiş xidmətlər) və bu vəzifədə davamlı olaraq bir və ya bir neçə şəxsi onlar üçün işçi(lər) kimi işə cəlb etmişlər. Şəxsi hesabda çalışan işçilər, öz hesabına və ya bir və ya bir neçə partnyorla işləyən, “özünüməşğulluq işləri” kimi müəyyən edilən iş növünü tutan və daimi əsasda onlara işləmək üçün heç bir işçi cəlb etməyən işçilərdir. . İstehsalçı kooperativlərinin üzvləri mal və xidmətlər istehsal edən kooperativdə “özünüməşğulluq işləri” ilə məşğul olan işçilərdir. Əmanət verən ailə işçiləri, eyni evdə yaşayan qohum şəxs tərəfindən idarə olunan bazar yönümlü müəssisədə öz hesabına işləyən işçilər kimi “özünüməşğulluq işləri”ni həyata keçirən işçilərdir.

Məşğulluq statusuna görə məşğulluq statistikasına həm ICSE-93 kateqoriyalarına, həm də yuxarıda qeyd olunan iki əsas qrupa (işçilər və öz-özünə işləyənlər (self-employed)) uyğun olaraq ILOSTAT-da təqdim olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü ildə Əmək Statistikalərinin 19-cu Beynəlxalq Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş qətnamə ilə edilən dəyişikliklərə uyğun olaraq, ICSE-93-ə yaxın gələcəkdə yenidən baxılacağı gözlənilir.

Məşğulluq nəzəriyyəsi daha sonra işəgötürənlərin işçiləri işə götürmək və işçilərin öz xidmətlərini təklif etmək qərarlarının nəzəriyyəsidir. Özünüməşğulluq nəzəriyyəsi olduqca fərqlidir, çünki işə götürmə qərarı yoxdur. Öz-özünə işləyən fermerlərdən və sənətkarlardan ibarət bir iqtisadiyyatda məşğulluq qərarı sadəcə olaraq istehsal qərarıdır, istirahətdən başqa mallar əldə etmək üçün nə qədər səy göstərmək lazımdır. Öz-özünə işləyən bir işçinin satış üçün istehsal etmək qərarı (ehtiyat və ya şəxsi istehlak üçün deyil) digər malların mübadilə vasitəsi kimi pulu əhatə edə bilər, lakin pul birbaşa istehsal prosesinə daxil olmur. İqtisadiyyatın məşğulluğa əsaslandığı yerdə istehsal pul-əmək haqqının ödənilməsinə tələb edir və bu tənzimləmə “sahibkar” və ya “pul istehsalı” iqtisadiyyatı kimi təsvir edilə bilər.

Keyns iddia edir ki, “Ümumi Nəzəriyyə (General Theory) işsizliyin məcmu tələbin olmamasından necə yarana biləcəyini izah etmək üçün zəruridir. Klassik nəzəriyyə mahiyyətə özünüməşğulluq nəzəriyyəsidir ki, burada qiymətlər tamamilə çevik olarsa, məcburi işsizlik yalnız bir bazara xidmətdən digərinə fiziki keçiddə gecikmələrindən yarana bilər.” Klassik nəzəriyyədə (öz-özünə) məşğulluq səviyyəsi yalnız müəyyən bir real əmək haqqı ilə mövcud olan əmək təklifi ilə məhdudlaşır, belə ki, “məşğulluq” könüllü xarakterlidir.

Müasir Walrasian nəzəriyyəsində firmalar və ev təsərrüfatları arasında fərq vacib deyil, sadəcə olaraq əlverişlidir. İstehsal və istehlak fəaliyyətini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək rahatdır, lakin fərq əslində bu fəaliyyət növləri arasındadır, onların həyata keçirildiyi sahələr deyil. Ev təsərrüfatlarının əsas nəticəni dəyişmədən həm istehsal, həm də istehlak etdikləri güman edilə bilər və öz-özünə işləyən ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mallardan fərqli olaraq, əmək bazarına daxili ehtiyac yoxdur. Nəticə ondan ibarətdir ki, əgər ev təsərrüfatları əmək xidmətlərini bir və ya onların yeganə istehsal məhsulu kimi təqdim etmirlərsə, heç bir əsas dəyişikliyi yoxdur. Bu, sadəcə olaraq seçim və vəqf məsələsidir. Walrasian sxemi üçün təkə pul deyil, maddə əmək da əhəmiyyətsizdir.

Ümumi Nəzəriyyə (General Theory) özünün ilkin şərtlərindən biri kimi “mövcud əməyin səriştəsini və kəmiyyətini” götürür və əməkhaqqından asılı işçi qüvvəsinin nə üçün mövcud olması ilə bağlı ciddi sualı nəzərdən keçirmir. Sahibkarlar (işəgötürənlər) və işçilər (işçilər) arasındakı fərq vacibdir, lakin verilmiş kimi qəbul edilir. İşçilər deyil, yalnız sahibkarlar məhsul bazarlarına satır və nəyi və necə istehsal edəcəyinə qərar verirlər. Sahibkarlar və işçilər mütləq olaraq real əmək haqqı deyil, pul-əmək haqqı üzərində bazarlıq edirlər. Real əmək haqqı sövdələşmələri ideyası özünüməşğulluq modelinə əsaslanır və onun ümumən etibarlı olması üçün bütün firmalar istehsal kooperativləri olmalı, əməyin məhsulun satış dəyərinə uyğun ödənilməsi lazımdır. Bu tip firmalar mövcud olsa da, kollektiv öz-özünə məşğulluq növü kimi, su tesisatçılarında vəkilliyə qədər bacarıqlı sənətkarlarla yanaşı, Ümumi Nəzəriyyə

(General Theory) nin əsas qayğısı iş vaxtına qiymət qoyan işəgötürənlər və işçilərlə bağlıdır. əməyin yarana biləcəyi sonrakı məhsulun dəyərindən asılı olmayaraq əldə edilmişdir. Kooperativ və ya özünüməşğulluq iqtisadiyyatında, rəqabətli məhsul bazarları nəzərə alınmaqla, satıla bilən məhsul istehsal etmək üçün əmək sərfi gəlir gətirəcəkdir. Məhsulun qiyməti aşağı olarsa, gəlir səy göstərməyə dəyməz və istirahətə üstünlük verilə bilər (yəni marjada daha yüksək faydalılıq təklif edə bilər). Mükəmməl rəqabət şəraitində öz-özünə işləyən ev təsərrüfatlarının iqtisadiyyatı ilə Robinzon Kruzo arasındakı fərq yalnız əmək bölgüsündədir. Pul istehsalı iqtisadiyyatında isə əksinə, əmək onun marjinal gəlir məhsulu və real əmək haqqı həmin məşğulluğun marjinal faydasızlığından çox olsa belə, işlə təmin olunmaqda israr edə bilməz. Sahibkar firmalar işçi götürmək üçün deyil, mənfəət əldə etmək üçün mövcuddur. Tərifinə görə, muzzdlu əmək işə götürmə qərarını vermir və Ümumi Nəzəriyyə (General Theory)nin əsas məqsədi, işsiz işçi qüvvəsinin davam edən nisbətdə muzzdlu olmasına baxmayaraq, firmaların əməyi işə götürməyi necə zərərli hesab edə biləcəyini izah etməkdir.

Ümumi Nəzəriyyə Klassik nəzəriyyənin xüsusi halıdır. Keynsin qeyri-iradi işsizliyi “yapışqan” əmək haqqı, faiz dərəcələri və gözləntilərlə əlaqəli tarazlığın, tam məşğulluq ümumi tarazlığından uzaqlaşmanın əlaməti kimi başa düşülməlidir. Klassik nəzəriyyənin Yeni Keynsçi variantı vurğulayır ki, bu cür tarazlıq öz-özünə düzəlməz, çünki qiymətlərin tənzimlənməməsi real dünyanın daimi xüsusiyyətlərini, xüsusən də sövdələşmə tərəfləri arasında məlumatın asimmetrik paylanmasını əks etdirə bilər. Bununla belə, tarazlıq baxımından problemin diaqnozu Keynsin deyil, professor Piquunun rəğbətini qazana biləcək bir sıra siyasət reseptlərinə gətirib çıxarır.

Keynsin təklifi müasir klassik terminlərlə bütün mümkün istehlak planları üçün zəruri fyuçers bazarlarının natamamlığı kimi rəsmiləşdirilib. Ən azı bir fyuçers bazarının mövcud olması şərti ilə (məsələn, pul üçün) qısamüddətli tam məşğulluq “müvəqqəti tarazlıq” (Marşallın deyil, Hiks mənasında) hələ də mövcud ola bilər, beləliklə, arqument qənaət (ciddi şəkildə) arasındakı əlaqəyə yönəlir. , istehlak

edilməmiş gəlir) və investisiya və qeyri-istehlakı investisiya imkanlarına uyğunlaşdıran zaman endirimi dərəcəsi kimi faiz dərəcəsi.

Klassik nəzəriyyədə real əmək haqqı işəgötürənlərlə işçilər arasındakı sövdələşmələr əsasında müəyyən edilir və real əmək haqqı öz növbəsində məşğulluğun səviyyəsini müəyyən edir. Ümumi Nəzəriyyədə məşğulluq səviyyəsi real əmək haqqını müəyyən edir və məcmu halda işəgötürənlər və işçilər arasında pul-əmək haqqı baxımından sövdələşmələrlə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Klassik nəzəriyyədə müşahidə olunan işsizlik səviyyələri real əmək haqqını (və ya ciddi şəkildə əmək dəyərini) bazarın klirinq səviyyəsindən yuxarı əks etdirir və həll yolu əmək haqqının azaldılmasında, əmək bazarının çevikliyinə artırılmasında və s.dir. Ümumi Nəzəriyyədə işsizliyin müşahidə olunan səviyyələri işsizlik real əmək haqqının bazar səviyyəsindən yuxarı olması ilə əlaqələndirilir, lakin işəgötürənlər və işçilər sadəcə olaraq daha aşağı pul maaşı ilə razılaşaraq real əmək haqqını azalda bilməzlər.

Azərbaycanda distant, özünüməşğulluq, autsorsinq və internetdə sərbəst iş kimi qeyri-ənənəvi iş və məşğulluq formaları getdikcə daha çox yayılmışdır. Bununla belə, belə iş yerləri aradır və qısamüddətli olur. Bu, platforma işinə də aiddir. Toplanmış sübutlara əsasən, son illərdə onlayn platforma işində nəzərəçarpan inkişaf müşahidə edilsə də (məsələn, Azərbaycan platformalarının yaranması ilə göstərildiyi kimi), onun yayılması Azərbaycanda ümumiyyətlə aşağıdır və digər qonşu və Avropa ölkələrindən aşağıdır. Buna bir çox amil kömək edir, o cümlədən öz-özünə məşğulluq və sərbəst iş üçün tənzimləmə fonu, texnologiyanın mənimsənilməsi və genişzolaqlı internetə daxil olma.

Platforma işi ilə bağlı heç bir kəmiyyət məlumatı olmasa da, öz-özünə məşğulluq və sərbəst iş haqqında mövcud məlumatlardan bəzi fikirlər əldə etmək olar. Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhəlinin təxminən 66,6%-i özünüməşğulluqla məşğul olanlardır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanan hesablamalara görə, işlərin böyük faizi kənd təsərrüfatı sektorundadır, Azərbaycanda öz-özünə işləyənlərin 17%-i iş, 33%-i isə biznes məqsədləri üçün internetdən istifadə edir. Bu, rəsmi

platforma işçilərinin müəyyən edilə biləcəyi əhalini azaldır. Bundan başqa, bəzi hesablamalara görə, 2017-ci ildə Azərbaycanda ən azı 200 000 nəfər frilanser kimi çalışırdı. Digər hesablamalara görə, 2020-ci ildə bu rəqəm 675 000 nəfərə çata bilər. Bununla belə, bu rəqəmləri təsdiqləyən heç bir rəsmi ictimai statistik məlumat yoxdur. Başqa bir mənbəyə görə, 2018-ci ildə Azərbaycanda frilanserlərin adambaşına nisbəti (0,22%)³⁶ ŞT ölkələri arasında ən aşağı göstəricidir. (Hayes M. 1953: s.1-10)

Freelancing program təminatının inkişafı, dil tərcümələri, məsləhət və tədris xidmətləri sahələrində ən çox yayılmış hesab olunur. Ən azı onlardan bəziləri onlayn əmək platformaları vasitəsilə müştərilər tapırlar.

İşçiləri platformalara cəlb etmək üçün həm təkan, həm də çəkmə amilləri işə düşür. Bir tərəfdən, texnologiyanın inkişafı, xarici bazarlarda işləmək imkanları və daha ümumən qloballaşma işçiləri yeni iş üsulları və üsulları ilə təcrübə aparmağa sövq edir. Müsahibənin fikrincə, Bakıda onlayn platforma mühitinin üstünlük təşkil etməsinin əsas səbəbi texnologiya startaplarının yarandığı Bakı/Abşeron regionunda yaradıcı/innovativ mühitin yüksək yayılması, yaradıcılıq və program təminatı sahəsində işçi qüvvəsidir. inkişaf xidmətləri yerləşir. Digər tərəfdən, əmək bazarında daimi iş tapa bilməyən insanlar üçün xüsusilə cəlbedicidir. 2015-ci ildə milli valyutanın ucuzlaşması və dövlət şirkətlərinin işçilərinin maaşlarının azaldılması kimi digər məsələlər də beynəlxalq müştərilər üçün frilanser işlərin cəlbediciliyini artıraraq, əməkhaqqının daha stabil şəkildə ödənilməsinə əlavə edir. Bundan əlavə, COVID-19 pandemiyası platformalar vasitəsilə təqdim edilən bəzi yerlərdə xidmətlər (xüsusən də taksi xidmətləri) əhəmiyyətli dərəcədə zərər görsə də, platformanın uzaqdan işləməsi üçün (ənənəvi iqtisadiyyatda kilidlər və işsizliyin artması) üçün xüsusilə həvəsləndirici olmuşdur.

Azərbaycanlı işçilər həm yerində, həm də internet platformalarından istifadə edirlər. Azərbaycanın paytaxtı Bakıda Uber, Bolt və Wolt kimi tanınmış beynəlxalq yerli xidmət platformaları fəaliyyət göstərir. Təəssüf ki, şirkətlər xidmət göstərmək üçün proqramlarından istifadə edən sürücülərin sayını açıqlamır. Bu arada,

Azərbaycanın ev xidmətləri platforması - cagir.az - 80-dən çox işçiyə, bağlama çatdırılması platforması - Runner isə 2019-cu ilin martına 30 qeydiyyatdan keçmiş kuryerə malikdir (xüsusilə pandemiya zamanı çatdırılma xidmətlərinin aktuallığını nəzərə alsaq, bu say yəqin ki, artıb.). Bundan əlavə, yemək və ya bağlama çatdırılması və ev xidmətləri kimi xidmətlər üçün müxtəlif yeni start-uplar/platformalar yaranır. Bunlara misal olaraq foodorder.az, fooderos.az, hungry.az və nuush.az qida çatdırılması platformalarını və müxtəlif nəqliyyat, çatdırılma və ev xidmətləri üçün blink.az-ı göstərmək olar. Lakin onların hər biri üzrə işçilərin sayı çox deyil: məsələn, nuush.az-da mövcud olan məlumatda 18 işçi göstərilir, hungry.az-da isə 50-150 işçi var. Platforma işinin elementini əhatə edən çatdırılma xidmətləri üçün belə modelin populyarlığı COVID-19 kontekstində daha çox populyarlıq qazanıb.

Azərbaycandan olan platforma işçiləri Freelancer.com, Upwork, Proz və digərləri kimi beynəlxalq rus və ingilis dillərində distant iş platformalarında da iştirak edirlər. Yerli Azərbaycan uzaqdan iş platforması - Freekwork - bizim təhlilimiz zamanı işlənmə mərhələsində idi və işə salınması 2021-cü ilə planlaşdırılır. Onun yaradıcıları Qərb və Rusiya onlayn əmək platformaları ilə azərbaycanlı işçilər və müştərilər üçün rəqabət aparmağı hədəfləyir. Bununla belə, azərbaycanlılar arasında bu cür platforma işinin yayılması digər ŞT ölkələrinə nisbətən xeyli aşağıdır. Azərbaycanda bu fenomenlə bağlı məlumatın olmamasının əsas səbəbi də bu ola bilər. Sosial media şəbəkələrində frilanser qruplarının mövcudluğundan göründüyü kimi, yüksək ixtisaslı frilanserlik əmək platformalarından kənar da həyata keçirilir. (EY C. 2022: p12-15)

Milli siyasətlərdə platforma işi fenomeninin açıq şəkildə tanınması yoxdur – baxmayaraq ki, platforma işi iqtisadiyyatı ilə yaxından əlaqəli inkişaf artan diqqəti cəlb edir.

Müsaibələrdən, stolüstü araşdırmalardan və platforma məlumatlarının təhlilindən toplanan məlumatlar Azərbaycan platforması işçilərinin profilləri haqqında bəzi məlumatlar verdi.

Əvvəla, Azərbaycan platformasının işçiləri, digər ŞT ölkələrinə nisbətən daha çox kişilərdən ibarətdir. Weblancer.net, Freelancer.com və Guru.com saytlarında azərbaycanlı web-əsaslı işçi profillərinin təhlili göstərdi ki, onların 10%-dən az hissəsi qadınlardır. Yerli platformalar kişi sürücülər və kuryerlər üçün əhəmiyyətli dərəcədə yüksək iş imkanları təklif edir. Məsələn, müsahibə götürülmüş platforma nümayəndələrinə görə, Runner platformasının işçiləri təxminən 90% kişidir və bu faiz Bolt sürücüləri arasında daha yüksəkdir.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, internetdə işləyən frilanserlər əsasən gənclərdir. Weblancer.net-də fəal azərbaycanlı işçi profillərinin təhlili göstərir ki, orta yaş həddi 33-dür. Yerdə çalışan işçilər üçün müqayisəli məlumat verilməsə də, yerli işçilərin orta yaşı yəqin ki, Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhalisinin orta göstəricilərindən aşağıdır. Bu, bir neçə müsahibədən əldə edilən anekdot sübutlarla və platforma işçiləri üçün qeydiyyat formalarındakı məlumatlarla təsdiqlənir, çünki onlar xüsusilə tələbələrə 51 yönəldilmişdir, texnologiya fərasəti gənc əhali arasında daha çox yayılmışdır və velosipedlə çatdırılma xidmətləri halında fiziki hazırlıq tələb olunur.

Platforma işçilərinin bacarıqlarına gəldikdə, veb-əsaslı platformalardakı ən populyar tapşırıqlar İT, yaradıcılıq və dizayn işləri, yazı, tərcümə və digər xidmətlər üzrə mütəxəssis ixtisasları tələb edir. Bununla belə, nəzərdən keçirilən platformalarda onların formal keyfiyyətləri haqqında məlumat verilmir. Peşəkar inkişaf (təlim) üçün imkanlar platformaların özləri (məsələn, Fiverr) və müxtəlif onlayn mənbələr vasitəsilə mövcuddur, lakin əsasən frilanserlərin şəxsi təşəbbüsündən asılıdır. Yerlərdə xidmətlərə gəlincə, Runner və Bolt sürücüləri ilə müsahibələr kuryerlərin əksəriyyətinin ən azı orta, ən azı bəzilərinin isə ali təhsilli olduğunu aşkar etdi ki, bu da müəyyən dərəcədə yüksək ixtisaslı işçilər məsələsini göstərir. Ancaq bu ifadələr haqqında ümumi nəticələr çıxarmaq üçün bu barədə daha dəqiq məlumat yoxdur. Demək olar ki, yerində platforma işində iş yerində təlim imkanları məhduddur.

Ümumilikdə, tapıntılar göstərir ki, həm yerində, həm də veb-əsaslı platforma işi, digər məşğulluq fəaliyyətləri və ya tədqiqatlarla birlikdə işçilərin əksəriyyəti üçün

ikinci dərəcəli məşğulluq olur. Məsələn, müsahibə götürülmüş Bolt sürücüsü təcili yardım sürücüsü kimi işinə əlavə olaraq platforma vasitəsilə işləyir. Onlar bu cür əlavə işə başlayırlar, çünki proqramlar vasitəsilə işləmək rahatlıq və əlavə gəlir təklif edir.

1.2. Məşğulluğun quruluşu, illər ərzində yenilənməsi və təhlükəsizliyi

Liberal bazar iqtisadiyyatına keçid və qloballaşan dünyaya daxil olmaq Azərbaycanca ənənəvi məşğulluq modellərini qeyri-sabitləşdirmişdir. Əmək təminatı əmək müqaviləsinin müddətini və xarakterini, işəgötürənin işçini işdən çıxarmasının nə qədər asan və ya çətin olduğunu və bununla əlaqədar olaraq işçinin sosial təminata çıxış imkanını ifadə edir. BƏT-in əmək müqaviləsinə xitam vermə standartları işəgötürənin üzrlü səbəblərə görə işçiləri işdən çıxarmaq hüququnun saxlanılması və bu cür işdən çıxarılmaların işçiyə qeyri-mütənasib mənfi təsir göstərmədən ədalətli olmasını və son çarə kimi istifadə edilməsi arasında balans tapmağa çalışır.

Azərbaycan Hökuməti iş yerlərinin yaradılmasına kömək edən makroiqtisadi və hüquqi mühitin yaradılması üçün səylər göstərmişdir. 2003-cü ildən indiyədək 50 faizdən çoxu daimi olmaqla 900 minə yaxın yeni iş yeri, o cümlədən üçdə ikisi daimi olmaqla 900 mindən çox yeni iş yeri yaradılmışdır. 2003-cü ilin dördüncü rübündən etibarən yeni biznesin yaradılması ilə bağlı məlumatlar toplanmışdır, buna görə də 2003 və 2004-cü illərin göstəricilərində geniş uyğunsuzluq yaranmışdır.

Son on ildə Azərbaycanda qeyri-formal sektorda iş əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Hökumət statistikasına bu müddət ərzində qeyri-formal iqtisadiyyata aid iş yerlərində 5 faizdən 10 faizə qədər artımı göstərir. Maaşlı və ya maaşlı işçi kimi işləyən insanların nisbətində eyni vaxtda çökmə baş verdi ki, bu da kişilərdən daha çox qadınlara təsir etdi. 2007-ci ildə qadınların yalnız 33 faizi maddəli işçilər idi.

Azərbaycanda həm kişilər, həm də qadınlar üçün məşğulluğun çox böyük bir hissəsi. Azərbaycanda əztəminatlı əmək haqqında məlumat ilk dəfə 2003-cü ildə açıqlanıb və bu zaman o, ümumi məşğulluğun 37 faizini təşkil edib və kişilərə və qadınlara demək olar ki, eyni dərəcədə təsir edib. O, 2005-ci ildə ümumi məşğulluğun

63 faizinə yüksəldi və hələ də kişi və qadınların bərabər nisbətində təsir etdi. O vaxtdan bəri, təsirə məruz qalan kişilərin sayının azalması səbəbindən ümumi həssas məşğulluq azalmışdır; bununla belə, həssas məşğulluqda olan qadınların sayı ildən-ilə artmaqda davam etmişdir. 2007-ci ilə qədər bütün məşğulluğun 53 faizi həssas qruplar kimi təsnif edilmişdi ki, bu da kişilərin 40 faizini və qadınların 65 faizini əhatə edirdi.' Həssas işçilərin formal iş şəraitinə malik olma ehtimalı daha azdır və buna görə də layiqli iş şəraiti, sosial təminatla adekvat çıxış və həmkarlar ittifaqları və ya işçi kollektivləri tərəfindən effektiv təmsil olunma imkanı yoxdur. Zəif iş tez-tez aşağı qazanc və məhsuldarlıq, habelə çətin şərtlərlə xarakterizə olunur. (ILO 2012: p.8)

2006-cı ildə BMTİP və UNFPA-nın dəstəyi ilə Azərbaycanda yaşayan insanların iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı aparılan araşdırma Azərbaycanda məşğulluğun sabitliyinin mahiyyəti haqqında fikir verir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilib ki, işçilərin üçdə ikisinin əmək müqaviləsi müəyyən edilmiş müddət göstərilməyən əmək müqaviləsinə malikdir və beləliklə, Əmək Məcəlləsinə əsasən qeyri-müəyyən müqavilələr təşkil edir. Həmçinin müəyyən edilib ki, işəgötürənlər Əmək Məcəlləsinin əmək funksiyası daimi xarakter daşdığıda əmək müqavilələrinin müddətsiz olması və qeyri-müəyyən müqavilənin birtərəfli qaydada müddətli əmək müqaviləsi ilə əvəz edilə bilməyəcəyini ifadə edən Əmək Məcəlləsinə zidd olaraq müddətli müqavilələr təklif ediblər. SLIS bildirir ki, işəgötürənlər tərəfindən əmək qanunvericiliyinin pozulması hallarının 22 faizi əmək müqaviləsinin bağlanmaması və ya onun tələblərinin yerinə yetirilməməsi ilə bağlıdır. Bu cür təcrübənin azaldılması məqsədi ilə DİM iş yerlərində yoxlamalar aparır, işəgötürənlər arasında əmək qanunvericiliyi və işçilərin hüquqları ilə bağlı maarifləndirmə işləri aparır.

Dövlət Statistika Komitəsi əmək dövriyyəsinə müəyyən bir ildə işə qəbul edilmiş və işdən çıxarılanların sayı hesab edir. Birbaşa müqayisə yalnız 2009-cu il üçün mümkündür, digər məlumatlar yalnız yeni işçilərin sayını göstərir. 2009-cu ildə insanların ən böyük hərəkəti tikinti sənayesində baş verib, burada 28 000 nəfər iş

götürülüb, 37 000 nəfər işdən çıxarılıb. 2000-ci illərin ilk illərində iqtisadi səbəblərə görə işdən çıxarılan işçilərin nisbəti yüksək səviyyəyə yüksəldi.

2004-cü ildə 24,6 faiz, sonra isə aşağı düşərək, iqtisadi böhran dövründə aşağı səviyyədə qalıb. 2010-cu ildə iqtisadi səbəblərə görə işçilərin ixtisarı, müqavilənin başa çatması, əmək şərtlərindəki dəyişikliklər və işçinin öz istəyi ilə 160 minə yaxın işçi işdən çıxarılıb. (ILO 2012: s.9-10)

Qanunvericilik işçiləri haqsız yerə işdən çıxarılmalardan qorusa və işsizlik və səhiyyə kimi sosial təminatla çıxışı təmin etsə də, müdafiənin böyük hissəsi yalnız əmək müqaviləsi ilə işləyən və sosial sığorta sistemlərinə töhfə verən insanlar üçün nəzərdə tutulub. Zəif məşğulluqda və qeyri-formal sektorda olan bir çox insanların əmək müqavilələri yoxdur və sosial sığortaya töhfə vermirlər. Nəticədə, iş yerlərinin itirilməsi və yüksək dövriyyə dərəcələri onların rifahına böyük təsir göstərə bilər və ola bilsin ki, onları yoxsulluq həddini aşır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan planlı iqtisadiyyatdan keçdiyi üçün əmək qanunvericiliyinin, o cümlədən əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi tədbirlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində səylər göstərilmişdir. Təhlükəsizlik cəhətdən sağlam bir şəraitdə işləmək haqqı Konstitusiya tərəfindən təmin edilir. Bu hüququn tətbiqini təfərrüatlandırان qaydalar Əmək Məcəlləsində (1999) təsbit edilmişdir və bütün işçilərə, şagirdlərə, hərbi qulluqçulara, həbsxanada işləmiş məhkumlara və təbii fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması və ya təbii fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün yaradılmış iş yerlərinə şamil edilir. fəvqəladə vəziyyət zamanı işləmək.

Əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi qaydaları təbii mühitin mühafizəsi və istehsalat qəzalarının qarşısının alınmasından tutmuş istehsalat xəsərlərinin və peşə xəstəliklərinin qarşısının alınmasına qədər müxtəlif məqsədlərə xidmət edir (209, Əmək Məcəlləsi). Əmək müfəttişliyi xidməti 1997-ci ildə yaradılmışdır və bir neçə islahat raundundan sonra hazırda əmək və əməyin mühafizəsi və əməyin mühafizəsi qanunlarının tətbiqinə nəzarət, məlumatların toplanması və həyata keçirilməsinə

xidmət edir. SLIS qanunun pozulduğu hallarda cərimələr vermək səlahiyyətinə malikdir. İşəgötürənlər, işçilər və sosial tərəfdaşlar əmək qanunvericiliyinə riayət etməyə və SLIS tərəfindən qəbul edilən qərarlara əməl etməyə borcludurlar. Eyni zamanda, işəgötürənlər əməyin mühafizəsi qaydalarının yerinə yetirilməsinə birbaşa cavabdehdir.

Son onillikdə ölümlə nəticələnən və qeyri-ölümlü istehsalat xəsarətlərinin baş verməsi, ilkin nisbətən az olan hadisələrin 2007-ci ilə qədər artdığını və sonra azalmağa başladığını nəzərə alaraq bir qədər dəyişmişdir.

2009-cu ildə 250 bədbəxt hadisə araşdırılmışdır ki, qəzaların ən yüksək nisbəti istehsal sektorunda (39 faiz), ikinci yerdə tikintidə (27 faiz) və nəqliyyat və rabitədə (10 faiz) gəlir.¹ Gender fərqi əhəmiyyətlidir, daha çox kişi ölümcül olan və ölümcül olmayan xəsarətlər alır. 2008-ci ildə ölümlə nəticələnməyən istehsalat xəsarətlərinin nisbəti hər 1000 işçiyə kişilər üçün 0,39, qadınlar üçün isə 0,03; ölümcül xəsarətlər üçün, kişilər üçün 0,14 idi və heç bir qadın təsirlənmədi. (ILO 2012: s.37)

Dövlət Statistika Komitəsi hazırda əlverişsiz şəraitdə işləyən 39,2 min nəfərə yaxın işçini (bütün işçilərin 3 faizini) hesablamışdır ki, onların da 12,9 faizi qadınlardır. Əlverişsiz iş şəraitində çalışan insanların 88 faizi pis sanitariya və gigiyena normalarının, 11 faizi ağır fiziki əməyin, 0,3 faizi isə təhlükəsizlik standartlarına cavab verməyən avadanlıqların təsirinə məruz qalıb. Çətin və təhlükəli iş şəraiti ən çox sənaye, tikinti və nəqliyyat, o cümlədən rabitə sektorlarında üstünlük təşkil edir. Sanitariya-gigiyena normalarına cavab verməyən şəraitdə çalışan işçilərin sayı barədə Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatda daha çox sənayedə (68,7 faiz), nəqliyyatda (21,2 faiz), tikintidə (9,4 faiz) çalışanların daha çox zərər çəkdiyi göstərilir. faiz) və rabitə (0,7 faiz), monitorinq edilən digər sektorlarda isə 10 faiz qalıb. Bu dörd sektorda qeyri-gigiyenik şəraitdən təsirlənən işçilərin sayında ildən-ilə əhəmiyyətli dalğalanmalar müşahidə olunur. Tikinti sektorunda 2000 və 2010-cu illərin rəqəmlərini müqayisə etdikdə, gigiyena standartlarına cavab verməyən şəraitdə çalışan işçilərin sayında böyük artım müşahidə olunur ki, bu da bu sektorda iqtisadiyyatın artımını əks etdirir və

2000-ci ildəki 567 nəfərdən 3252 nəfərə yüksəlmişdir. 2010-cu ildə. Nəqliyyatda da antisanitar şəraitdə işləyənlərin sayı 5228 nəfərdən (2000) 7323 nəfərə (2010) qədər artmışdır. Rabitə 331-dən (2000) 250-yə (2010) qədər ümumi azalmanın şahidi oldu, sənaye çox ümumi dəyişiklik göstərmədi, həm 2000, həm də 2010-cu ildə təxminən 24,000 nəfər qeyd etdi. (ILO 2012: s.39-40)

Bu sənayelərdə ağır fiziki əməyin istifadəsi də son onillikdə müxtəlif olmuşdur. Məşğul olanların sayında artım baş vermiş, eyni zamanda, əl əməyinə olan ehtiyacı müəyyən dərəcədə əvəz edən yeni texnologiyalar tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə, son iqtisadi böhran tikinti sənayesinə güclü zərbə vuraraq iş yerlərinin itirilməsinə və ya investisiyaların dayandırılmasına səbəb olub. 2010-cu ildə ağır fiziki əməklə məşğul olan işçilərin sayının sektorlar üzrə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur: sənaye, 3398; tikinti, 369; nəqliyyat, 744; və rabitə, 94. Avadanlığın təhlükəsizliyə cavab vermədiyi aşkar edilən halların sayı xeyli az idi. Tikinti və nəqliyyatda belə hallara rast gəlinməyib, halbuki 2010-cu ildə sənayedə 99, rabitə sektorunda isə 12 fakt aşkar edilib.

Əlverişsiz şəraitdə işləyən işçilər işini daha təhlükəsiz etmək və təhlükələrə məruz qalmalarını məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif kompensasiya müavinətləri və hüquqlar tələb etmək hüququna malikdirlər. Bunlara qısaldılmış iş saatları, əlavə ödənişli məzuniyyət günləri, yüksək maaşlar, pensiya pensiyaları, həmçinin qida və vitamin əlavələri daxildir. Əlverişsiz şəraitdə işləyən 39,2 min işçidən 37,5 min nəfəri bu müavinətlərdən ən azı birini alıb və təqribən təsirə məruz qalan əhalinin sayına uyğun olaraq bölüşdürülüb, daha çox müavinət sənayedə çalışanlara (68 faiz) verilib. nəqliyyat (21,6 faiz), tikinti (9,6 faiz) və rabitə (0,8 faiz).

2003-cü ildən etibarən SLIS tərəfindən aparılan yoxlamaların sayı hər il artaraq 2003-cü ildə hər 1000 işçiyə 59-dan 2010-cu ildə 78-ə çatmışdır.

Buna əmək müfəttişlərinin sayını artırmadan təftiş xidmətinin maliyyə və texniki inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi hesabına nail olunub. Yoxlamaların sayının artmasına baxmayaraq, əmək müfəttişliyindən faydalanan işçilərin nisbəti son beş ildə

sabit olaraq 1 faiz səviyyəsində qalmışdır, çünki bu dövr ərzində iqtisadiyyat və işçi qüvvəsinin həcmi də artmışdır.

Yoxlamaların sayı artdıqca, əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq verilən cəzaların sayı da artır; məsələn, işçilərə gecikdirilmiş ödənişlər azaldılmış və daha çox işçiyə müqavilələr verilmişdir. 2010-cu ildə əmək müfəttişləri tərəfindən 827,2 min manat məbləğində cərimə tətbiq edilib ki, bunun da böyük əksəriyyəti (87,8 faiz) özəl sektorda fəaliyyət göstərən işəgötürənlərə verilib. Cəzaların ən böyük hissəsi tətbiq edilib: ticarət, ictimai iaşə və tədarük (47,2 faiz), sonra tikinti (24,5 faiz), elm, təhsil və mədəniyyət müəssisələri (9,2 faiz), sənaye (5,8 faiz) və mənzil-kommunal təsərrüfatı (2,5 faiz)). SLIS tərəfindən qeyd olunan pozuntuların nisbətən az hissəsi bilavasitə əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı olmuşdur. Ən çox rast gəlinən hüquqpozma (22 faiz) əmək müqaviləsinin bağlanmaması, daha sonra əmək haqqının hesablanması və ödənilməsində səhvlər (12 faiz), təhlükəsizlik tələblərinin yerinə yetirilməməsi (11 faiz), əmək haqqında tibbi-sosial məsələlər olub. mühafizə (10 faiz) və sosial müavinətlərlə bağlı problemlər, məsələn, istehsalatda bədbəxt hadisələrə görə kompensasiyaların ödənilməsi (4 faiz). (Andrew F.– 2010: s.2-4)

İqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyinin vacibliyini dərk edən Azərbaycan hökuməti əməyin mühafizəsinə investisiyaları artırıb. 2010-cu ildə əməyin mühafizəsi tədbirlərinə 31,6 milyonlarla manat vəsaitlər olaraq xərclənilib və buda öncəki illərlə müqayisədə 26 faiz çoxdur. Bunun 8 milyon manatı bilavasitə əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına sərf edilib.

Bununla belə, bu vəsaitlərin daha az hissəsi (21 faiz) Əmək Məcəlləsinin daha çox pozuntusunun müşahidə olunduğu özəl sektorda dövlət sektorundan daha az paylanır. Ümumilikdə, dövlət sektorunda 30 manat olduğu halda, hər bir özəl sektorda çalışan işçiyə 14 manat xərclənilib.

Platforma işinin üstünlüklərini və Azərbaycanda mövcud əmək bazarı və bacarıqların inkişafı kontekstini nəzərə alaraq, platforma işi əhəmiyyətli imkanlar gətirə bilər.

Birincisi, platformalar iş yerlərinin yaradılması perspektivindən müşahidə edilir. Digər Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan da məzunlar səviyyəsində iş yerlərinin olmaması və bacarıqların uyğunsuzluğu ilə üzləşir. Bu mənada, beynəlxalq freelancing platformaları bu ixtisaslı işçilər üçün çox vaxt kifayət qədər rəqabətədavamlı maaşlarla yeni, açıq iş bazarları təklif edir. Azərbaycanı tərk etmədən beynəlxalq müştərilər üçün yüksək ixtisaslı və yüksək maaşlı iş imkanları (platforma işi və ya digər outsorsinq növləri vasitəsilə) beyin axını və iqtisadi miqrasiya kimi problemlərin həllinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Bundan əlavə, yerli iş platformaları şəhərlərdə aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsi üçün tam və ya yarım-ştat iş imkanları təmin edə bilər.

Platforma işi ilə bağlı mövcud tədqiqatların bəziləri, öz növbəsində, platforma işi həm onların tətbiqi ilə əldə edilmiş bacarıqların təkmilləşdirilməsinə, həm də ənənəvi əmək bazarlarında lazım olan yeni bacarıqların inkişafına səbəb olduğunu göstərir. Bu bacarıqların inkişafı son nəticədə iş axtaranların gələcəkdə iş tapmaq imkanlarını artıracaq.

Bununla belə, Azərbaycanda əlçatan məşğulluq imkanları variantı kimi platforma işinin gələcək inkişafı da bir sıra problemlərlə üzləşir.

Birincisi, bu yeni məşğulluq formaları ictimai müzakirələrdə və ya siyasət diskursunda görünmür və bu, mövcud problemlərin həllinə mane olur. Dövlət xidmətləri hələ ki, bu yeni məşğulluq formaları ilə məşğul olan işçiləri, məsələn, ixtisasın artırılması və ya karyera inkişafı tədbirləri ilə bağlı dəstək üçün hədəf qrupu kimi tanımır.

Bundan əlavə, uğurlu platforma işçiləri platforma iqtisadiyyatında iş həyatına başlamazdan əvvəl formal təhsil və təlim vasitəsilə inkişaf etdirilən bir sıra peşə bacarıqları və şəxsi səriştələrə ehtiyac duyurlar. Azərbaycanda İT mütəxəssislərinin çatışmazlığı (yəni beynəlxalq distant platforma iş bazarlarında ən yüksək “mükafatlara” sahib olan işçilər) nəzərə çarpır, baxmayaraq ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında İKT sektoru kifayət qədər kiçikdir. Bu, ən azı qismən, azərbaycanlılar arasında veb-əsaslı

platforma işinin az yayılmasını izah edə bilər. Məsələn, Belarusda İT işçi qüvvəsinin sayı əhalinin sayına görə oxşar olan Azərbaycandan təxminən beş dəfə çoxdur⁶⁹. Bu, nəzərdən keçirilən veb-əsaslı əmək platformalarında bu ölkələrin İT mütəxəssisləri haqqında toplanmış məlumatlarda da öz əksini tapıb: belaruslar bu platformalarda azərbaycanlılarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha fəal və görünürlər.

Bundan əlavə, ən yüksək maaşlı platforma işləri üçün beynəlxalq bazarlarda rəqabət ingilis dilini yaxşı bilmək tələb edir. 2020-ci ilə olan məlumata görə, Azərbaycan İngilis dili Bilik İndeksində çox aşağı bilik səviyyəsi ilə təsnif edilib. Buna görə də, Azərbaycanda və ümumiyyətlə, ŞT ölkələrində daha geniş işçi dairəsi üçün platformada iş imkanlarının açılması üçün xarici dil bacarıqlarının inkişafına diqqət çox vacibdir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda əmək və özünüməşğulluq sahəsində mövcud normativ baza platforma işi və digər yeni məşğulluq formalarını uyğunlaşdırmaq və təşviq etmək üçün adekvat deyil. Frilanserlik fəaliyyətini bəyan etmək üçün hüquqi bazanın olmaması, frilanser işində qeyri-rəsmiliyin geniş yayılmasına səbəb ola bilər.

Nəhayət, bu sahədə siyasi fəaliyyət sübutlar əsasında qurulmalıdır. Məsələn, regional və ya milli səviyyədə platforma işinin müxtəlif növlərinin dəqiq yayılması, işçi demoqrafikası və işçi motivasiyaları haqqında çox az şey məlumdur, ən azı bu mövzularda heç bir Azərbaycan araşdırması müəyyən edilməmişdir.

1.3. Azərbaycan Respublikası ərazisində məşğulluğun təmin edilməsi və yoxsulluğun azaldılması

Ölkəmiz Cənubi Qafqazda, Avropa və Asiya yollarının kəsişməsində və Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşir. Bu, bizim üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu, digər dövlətlərlə münasibətlərin yaxşılaşmasına kömək edir və bu əlaqələr ölkəyə müsbət təsir göstərir. Bu da inkişafın artmasına səbəb olur. Təbii ki, Azərbaycanın səviyyəsi və ölkə iqtisadiyyatının yaxşılaşmasına yardımçı olacaq. Müasir dünyamızda iqtisadi inkişaf əksər ölkələrin əsas hədəfidir, çünki iqtisadi inkişafa nail olmaq və yaxşı beynəlxalq əlaqələr əldə etməklə ölkə əsas problemdən (milli miqyasda çox əhəmiyyətli olan) xilas ola bilər. Bu əsas məsələlərdən biri də hər bir ölkənin onu aradan qaldırmaq istədiyi yoxsulluqdur. Çünki yoxsulluq çoxölçülü bir termdir və buna görə də onun insanlara, ev təsərrüfatlarına, sosial qruplara və hətta ölkə iqtisadiyyatına çoxlu mənfi təsirləri var. Beləliklə, konkret ölkənin yoxsulluq vəziyyətini müəyyən etmək üçün biz yoxsulluğun bu ölçülərini təhlil etməliyik.

Birincisi, Asiya İnkişaf Bankının və Dövlət Statistika Komitəsinin 2016-cı il hesablamalarına əsasən, milli yoxsulluğun səviyyəsi (milli yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin faizi ilə) 5,9% təşkil edir. Belə ki, əhalinin 5,9%-i yoxsulluq şəraitində yaşayır. 2001-ci ildən 2012-ci ilə qədər yoxsulluğun səviyyəsi 49%-dən 6%-ə düşüb. Bu, bu illər ərzində yoxsulluğun sürətlə azalmasının yaxşı sübutudur. 2012-ci ildə yoxsulluğun sayı 6% təşkil edib və bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünyada 120-ci yerdə olub.

Məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması və ya işsizlərin səviyyəsinin aşağı olması orta gəlirin əsas aspektidir və bununla əlaqədar olaraq insanların həyat şəraitini müəyyən edir. Dünya Bankının 2017-ci il məlumatına görə Azərbaycanda işsizlər əhalinin 5%-ni təşkil edir, bu göstərici qonşu Ermənistandan 18,4% və Gürcüstandan 11,8% aşağıdır. Lakin 2017-ci ildə 15-24 yaşlı gənclər arasında işsizlik səviyyəsi 16,0% təşkil edib. (qadınlar üçün) və Asiya İnkişaf Bankının məlumatına görə, ümumi işçi qüvvəsinin 13,2%-i (kişilər üçün). 2017-ci ildə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün məşğul əhalinin 41,1 faizini qadınlar təşkil edib. Azərbaycan Respublikası Statistika

Komitəsinin məlumatına görə, qadınların daha çox işlədiyi sahələr təhsil (73,8%), səhiyyə və sosial (76,5%), incəsənət, əyləncə və istirahət fəaliyyəti (63,1%) təşkil edir. 2030-cu ilə qədər isə qadın və gənclər arasında işsizliyin səviyyəsini 4%-ə endirmək və bu səviyyəni minimum səviyyəyə endirmək planlaşdırılır. (ILO, 2005: s.2-12)

Cədvəl 1: İşləyən insanların sayı (milyon)

İllər	2014	2015	2016	2017
İnsanların sayı	4602.9	4671.6	4759.9	4822.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (2018)

(<https://www.stat.gov.az/source/labour/>)

Yaxşı təhsil və yüksək savadlılıq səviyyəsi ölkə üçün çox vacibdir, çünki bunlar yoxsulluqdan xilas olmaq və insanların həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün əsas yollardan biridir. Azərbaycanda təhsil sistemi demokratikdir və beynəlxalq dəyərə malikdir. 9 illik ümumi təhsil bütün vətəndaşlar üçün icbaridir. Təhsil bütün vətəndaşların hüququdur və Azərbaycan Konstitusiyasında belə bir maddə var. Belə ki, 6-15 yaş arası uşaqlar üçün təhsil icbaridir, həm də pulsuzdur. Məktəblər dövlət və özəldir. Dövlət məktəblərində dərsliklər pulsuzdur. İnsanların uşaqlarını özəl məktəblərdə oxumaq üçün müxtəlif seçimləri var. Universitetlər də dövlət və özəldir. (Statistical report of the Azerbaijan Republic State Committee, 2010: s.2)

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil islahatları və təhsil sahəsində təkmilləşdirmələr aparıb. İslahatların məqsədi Azərbaycanda təhsil sisteminin müasirləşdirilməsidir. Həmçinin 2009-2016-cı illərdə Dünya Bankı ilə razılaşdırılmış layihə həyata keçirilib və bu layihə ümumi təhsil kurikulumu-yeni təhsil haqqında olub. Çərçivə, bu, yeni tədris metodları, materialları, resursları və təhsil prosesidir. Və bu layihənin həyata keçirilməsi üçün UNICEF Azərbaycan hökumətini qiymətləndirdi. Bu islahatlardan sonra 2016-2017-ci illərdə bir sıra irəliləyişlər oldu: 76000-ə yaxın uşaq məktəbəqədər təhsilə cəlb edildi 101 məktəb təmir olundu, 29 yeni məktəb fəaliyyətə başladı. Bütün bu islahatlar xüsusilə kənd yerlərində məktəbə davamiyyətin artmasına səbəb oldu, çünki bu ərazilərdə məktəb pis şəraitdə, köhnə məktəblər, istilik və elektrik enerjisi olmadığından davamiyyət aşağı səviyyədədir. Xüsusilə kəndlərdə evlərdən çox

uzaqda və uşaqlar məktəbə çatmaq üçün bir saatdan çox getməli olurlar. Və buna görə də islahatlar bu problemdən qurtulmağa kömək edir. Şərait yaradır və uşaqların məktəbə davamiyyətini artırır.

YUNESKO-nun məlumatına görə, Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsi (yazmaq, oxumaq və arifmetik hesablamalar aparmaq bacarığı) əksər Avropa ölkələrindən yüksəkdir və Dünya Bankının məlumatına görə, bu, təxminən 99,8% təşkil edir ki, bu da dünya orta səviyyəsindən yüksəkdir. Azərbaycanda 97%, kişilər üçün 99,5%, qadınların savadlılıq səviyyəsi 99,6% təşkil edir. Dünya Bankının məlumatına görə, bəzi təhsil faktlarını təqdim edirik: 2015-ci ildə böyüklər (15 yaşdan yuxarı insanlar) savadlılıq səviyyəsi 99,5%, yuxarıdadır. 65 yaşlı ahılların savadlılıq səviyyəsi 1999-2015-ci illərdə 90,3%-dən artaraq 98,4% təşkil edib. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2017-ci il hesabatına əsasən, bəzi mühüm təhsil nailiyyətlərinə nəzər salaraq:

1. 2017-2018-ci tədris ilində məktəbəqədər təhsilə cəlb olunan uşaqlar 65 faiz təşkil edib ki, bu da əvvəlki ilin göstəricisindən 10 faiz (55 faiz olub) çox olub və 2017-2018-ci illər “Ümumi təhsildə keyfiyyət ili” kimi müəyyən edilib. ”.

2. 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “İnklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” imzalanmış bu proqram 2018-2024-cü illəri əhatə edir və bu proqramın əsas məqsədi hər hansı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların digər uşaqlarla bərabər hüquqlarının təmin edilməsidir. təhsilin bütün mərhələləri.

3. Elektron resurslar bütün tələbə, şagirdlər üçün çox mühüm amildir və 2017-ci ildə bir milyondan çox insan bu resurslara çıxış əldə edib.

4. Həmçinin tədris materialları və resursları çox zəngindir və 2017-ci ildə Çinlə məktəblərin 20.000-dən çox noutbukla təmin edilməsi haqqında müqavilə imzalanıb.

5. 2017-ci ildə ali təhsil müəssisələrinə 37 min nəfərə yaxın, yəni əvvəlki illə müqayisədə təxminən 12 faiz çox tələbə qəbul olunub ki, onların da əksəriyyəti dövlət universitetləridir.

6. 2017-ci ildə Azərbaycanda 75 müxtəlif ölkədən 5410 tələbə təhsil alır ki, bu da ötən ilin göstəricisindən 10% çoxdur. Onların əsas hissəsi Türkiyədən, həmçinin İrandan Rusiya, Gürcüstan, İraq, Türkmənistan, Çin, Hindistan, Pakistan və s.

7. Azərbaycanın çoxlu məktəbli rayonları bunlardır: ilk növbədə Ağdam, Quba, Cəlilabad, Qaçmaz və s.

AİB-in hesabatına əsasən, qida çatışmazlığının digər ölçüləri 2002-2006-cı illərdə 5,5%, 2010-2017-ci illərdə isə 2,5%-dən aşağı olmuşdur. 2018-ci il Qlobal Qidalanma Hesabatına əsasən, qida çatışmazlığının təsiri olan anemiya və artıq çəki respublikamız üçün daha xarakterikdir. UNİCEF Azərbaycanda qidalanma problemlərini araşdırmaq üçün 2013-cü ildə Azərbaycanda qidalanma problemləri ilə bağlı sorğu keçirib.

UNİCEF-in 2013-cü ildə Azərbaycan ev təsərrüfatlarından olan respondentlər arasında apardığı sorğunun nəticələrinə görə respondentlərin 24,4%-də anemiya, 15,4%-də dəmir çatışmazlığı və 6,5%-də hər ikisi var. Ümumilikdə, 2016-cı ilin məlumatlarına görə, hər 1000 doğulandan 31 uşaq 5 yaşa qədər vəfat edib. Körpələrin ölüm səviyyəsi 1000 nəfərə 23,8-dir. UNİCEF və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2017-ci il hesabatına əsasən, 5 yaşa qədər uşaqlarda arıqlama 3,1%, böyümə geriliyi 18,0%, artıq çəki 13,0% təşkil edir, bunun əsas səbəbi adekvat qidalanmanın olmamasıdır. Beləliklə, ümumiyyətlə, uşaqlar arasında arıqlama, geriləmə və artıq çəki dərəcələrini deyə bilərik. Azərbaycanda (lakin Azərbaycanın regionları arasında, məsələn, Gəncə-Qazax və Lənkəranda boy artımı daha çox Asiya ölkələrinə nisbətən daha geniş yayılıb). AİB-in 2018-ci il hesabatına əsasən, yoxsulluq həddində yaşayan uşaqlar 5% təşkil edib. (State Programme on Poverty Reduction and economic Development in the Republic of Azerbaijan for 2003-2005: s.12-16)

Lakin NCD Risk Factor Collaboration-a görə, 2015-ci ildə 5-19 yaşlı yeniyetmələr arasında çəkidən azlıq oğlanlar üçün 15,7%, qızlar üçün 13,2% təşkil edib, bu amil əvvəlki illərlə müqayisədə azalan dəyərə malikdir. Lakin artıq çəki dərəcələri artan dəyərlərə malikdir, buna görə də 2015-ci ildə oğlanlar üçün 5,3%, qızlar üçün 4,4% təşkil etmişdir. Yetkinlər üçün, 2015-ci ildə artan dəyərlərə malik olan artıq

çeki dərəcələri kişilər üçün 54,1% və qadınlar üçün 52,9% olmuşdur. 2016-cı ildə böyüklər arasında piylənmə nisbəti 19,9 olub. Qadınlarda anemiya səviyyəsi 2016-cı ildə 38,5 olub.

UNICEF-in 2013-cü il sorğusuna əsasən, 4320 iştirakçı arasında onların 80%-i su sistemlərindən istifadə edir, 10%-i evlərində suya çıxışı olmadığını deyir. içməli və onların 19%-i yaxşılaşdırılmamış resurslardan istifadə edir. Lakin 2015-ci ilin hesablamaları göstərdi ki, insanların 87%-i təhlükəsiz və təkmilləşdirilmiş içməli sudan, 84%-i əsas su xidmətlərindən istifadə edir. est).Ümumilikdə, 2012-2018-ci illər ərzində suya məhdud çıxış 37,6%-dən 11,3%-ə qədər azalmışdır. Həmçinin kanalizasiya və kanalizasiya sistemlərinə çıxış 2002-ci ildən 2018-ci ilə qədər 98,2%-ə yüksəlmişdir. Məsələn, ÜST/UNICEF 2017-ci il Birgə Proqramına əsasən ,2015-ci ildə əhalinin 6%-i yaxşılaşdırılmamış sudan, əhalinin 72%-i təhlükəsiz idarə olunan sudan və 13%-i əsas su sistemlərindən istifadə edir. Həmçinin, 2015-ci ilin sanitariya məlumatlarına baxın: onların 6%-i təhlükəsiz idarə olunan sistemlərdən, 89%-i isə onlardan əsas sanitariya sistemləri və resurslarından istifadə edirlər.(UN 2016: s.2-4)

Yoxsulluğun azaldılması ilə bağlı əsas təşəbbüslər AR Prezidentinin sərəncamları və yoxsulluğa dair Dövlət Proqramlarıdır. Bunlardan biri də 2003-2005-ci illərdə yoxsulluğun azalması üçün və iqtisadiyyatda inkişaf üçün yaradılmış Dövlət Proqramıdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında sosial, iqtisadi sahədə müəyyən dəyişikliklərə və təkmilləşdirmələrə ehtiyac yaranmışdır, əsasən də institusional, siyasi məsələlərdə. Həmçinin Ermənistanın təcavüzü milyonlarla qaçqın və miqrasiya problemlərinə səbəb olub. Deməli, Azərbaycanda yoxsulluq və inkişafba bağlı islahatlara, proqramlara ciddi ehtiyac var. Çünki bildiyimiz kimi yoxsulluğun maliyyə təminatı, sosial məsələlər kimi bir çox aspektləri var: hüquqlar, iqtisadi imkanlara çıxış və s. Deməli, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bu məsələlərdə inkişaf çox proqnozlaşdırıla bilən idi. Məhz buna görə də H.Əliyevin sərəncamı ilə YAİİDP hazırlanmışdır. Bu proqramın əsas məqsədləri daha ardıcıl və effektiv idi. BMT tərəfindən MİM-lərlə daha davamlı və daimidir. Çünki 2000-ci ildə

Prezident H.Əliyev Minilliyin Bəyannaməsini beləliklə Qlobal məqsədlərin müəyyən edilməsi .Problem və məsələlərin yerinə yetirilməsi və nəticələrinin nümayiş etdirilməsi məqsədilə proqrama hər il yenidən baxılır. Beləliklə, Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş əsas problem və məsələlər – yoxsulluğun mövcud səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, onun əsas səbəb və nəticələrinin müəyyən edilməsi, strategiyanın işlənilib hazırlanmasıdır. bütün sahələrdə yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün islahatların aparılması və əsasən əksər meylli insanların, xüsusən də qaçqınların yoxsulluq probleminin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur.

YADİDP-də 9 əsas məqsəd müəyyən edilib. Proqrama uyğun olaraq bu məqsədlər aşağıdakılar olub:

1. davamlı inkişafı və iqtisadi sabitliyi, qeyri-neft sektorunda tarazlı artımı təmin etmək;
- 2.gəlirlə bağlı imkanların artırılması və ölkə əhalisinin yoxsul hissəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması;
3. daha səmərəli müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi və aztəminatlı insanların, ailələrin, qocaların, habelə yoxsulluğa daha çox meyilli insanların sosial risklərdən qorunması;
4. insanların, xüsusən də qaçqınların və köçkünlərin həyat standartlarının və şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün fəaliyyətləri davam etdirmək;
5. əsas təhsil və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışı təmin etmək;
- 6.sosial infrastrukturun və sosial və kommunal sistemlərin təkmilləşdirilməsi;
7. ətraf mühitin davamlı idarəçiliyini həyata keçirmək və ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq;
8. gender bərabərliyini təkmilləşdirmək və qorumaq;
9. institusional islahatlar aparmaq və daha yaxşı idarəetməni inkişaf etdirmək

Bunlardan başqa, yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş digər proqramlar da var. Onlardan biri də 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalisinin ərzağa olan ehtiyacı ilə etibarlı təmin olunmasına aid Dövlət Proqramıdır. AR Prezidentinin

2008-ci il Sərəncamına əsasən, bu proqram həyata keçirilməyə başlanmışdır. .Bildiyimiz kimi, cəmiyyət və onun bütün üzvləri üçün kifayət qədər ərzaq təminatı çox vacibdir. Məhz buna görə də ölkədə yoxsulluqdan xilas olmaq üçün bunun böyük əhəmiyyəti var idi. Əsas məqsədlərdən biri də ölkəmizin ərzaq idxalının digər məhsullardan asılılığını azaltmaq idi. Çünki o illərdə bizim milli istehsal gücümüz bütün əhalinin ərzağa olan tələbatını təmin etmək üçün kifayət etmirdi. Həmçinin dünya bazarlarında ərzaq qiymətlərinin böyük dəyişməsi milli bazara da öz təsirini göstərdi və Azərbaycanda məhsullarımızın qiymətlərinin qeyri-sabitliyinə əsas səbəblərdən oldu. Bütün bunlar ölkəmizdə ərzaq bazarlarının və ərzaq təminatının tənzimlənməsi zərurətini formalaşdırdı. Və bu proqram bizim ərzaq idxalından və qida məhsullarından asılılığımızı aradan qaldırmaq üçün qəbul edildi. (“State Programme on Socio-Economic Development of regions of the Republic of Azerbaijan for 2014-2018” s.3-6)

Liberal bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı keçmiş planlı iqtisadiyyatların izlədiyi tipik nümunə birinci mərhələni əhatə edirdi, bu müddət ərzində bazar üçüncü sektorun az təmsil olunması və kənd təsərrüfatı və sənayenin ÜDM-də həddindən artıq təmsil olunması ilə səciyyələnirdi. müşayiət olunan məşğulluq. Keçid prosesi davam etdikcə ikinci mərhələ baş verdi ki, bu müddət ərzində üçüncü səviyyəli fəaliyyətlər artdı və kənd təsərrüfatının və ilkin olaraq sənayenin məşğulluq payı azaldı. Azərbaycanda neft sektorunun böyük təsiri bu nümunəni təhrif edib və iqtisadiyyat bir tərəfdən ixracyönümlü kapital tutumlu neft-qaz sektorlarına, digər tərəfdən isə qalan sektorlara bölünüb. qeyri-rəsmi məşğulluğun üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyat, əsasən, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində.

1990-cı illərin əvvəllərində keçid dövrünün başlanğıcından bəri ali sektorda çalışanların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır: 1990-cı ildəki 31,1 faizdən 2007-ci ildə 53,1 faizə qədər. 1990-cı ildə iş yerləri 2007-ci ildə 9%-ə çatdı, eyni zamanda, işçilərin daha yüksək nisbəti kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğuldur - 31% ilə müqayisədə 38% - iş yerlərinin mütləq sayı təxminən 400.000,2=

Bir çox Şərqi Avropa və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) iqtisadiyyatları iqtisadi artımın aşağı məşğulluq məzmunundan əziyyət çəkmiş və Azərbaycanda illik məşğulluğun artım templəri ÜDM-in artım templərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur. Qeyri-Avropa İttifaqı (Aİ) Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində və MDB-də orta məşğulluq elastikliyi orta hesabla 0,2 olaraq qiymətləndirilmişdir, yəni ÜDM-in artımının 20 faizindən çoxunu məşğulluğun artımı ilə əlaqələndirmək olmaz, 80 faizi məhsuldarlığın artması nəticəsində əldə edilmişdir.

MDB ölkələrində həm kişilər, həm də qadınlar üçün işçi qüvvəsi fəallığı nisbətən aşağıdır⁴ və orta göstərici 1990-cı ildəki 73 faizdən 2009-cu ildə 70 faizə qədər bir qədər azalmışdır.⁵ Həmin ildə Azərbaycanın işçi qüvvəsində iştirak səviyyəsi 62,8 faiz olmuşdur. 1990-cı ildəki 70 faizdən MDB üzrə orta göstəricidən bir qədər aşağıdır. Azərbaycanda 2010-cu ildə 61,2 faiz olan məşğulluq əmsalı MDB üzrə orta göstərici olan 56,1 faizdən (15-65 yaş qrupu əsasında) bir qədər yüksəkdir. 2009-cu ildə Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkmənistan Azərbaycandan daha yüksək məşğulluq əmsalı olan yeganə ölkələr idi. 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda məşğulluğun əhaliyə nisbəti təxminən 60 faizlə nisbətən sabit qalmış, silahlı münaqişədən sonra 1995-ci ildə 55,7 faizə enmişdir. Müqayisə üçün, MDB-nin digər ölkələrində 1991-ci ildən bəri məşğulluğun əhaliyə nisbətində daha böyük dəyişikliklər müşahidə olunub, Özbəkistanda 9 faiz artıb, Moldovada isə 21 faiz azalıb. Kişilərin məşğulluq səviyyəsi (2010-cu ildə 64,8 faiz) qadınlardan bir qədər yüksəkdir (2010-cu ildə 57,7 faiz) və kişilər üçün MDB üzrə orta göstəriciyə demək olar ki, bərabərdir. Qazaxıstan və Qırğızıstan hər biri 70 faizdən bir qədər çox olmaqla, kişilərin məşğulluq səviyyəsinin ən yüksək olduğu ölkələrdir. Azərbaycanda son on il ərzində məşğulluqda kişilərin xüsusi çəkisi yavaş-yavaş azalıb (2000-ci ildəki 65,5 faizdən), qadınların xüsusi çəkisi isə artıb (2000-ci ildəki 54 faiz). Gender fərqi qismən qadınlar üçün qanuni pensiya yaşının aşağı olması (kişilər üçün 62,5 ilə müqayisədə 57,5) və qadınların ən çox məşğul olduğu sektorlarda iş yerlərinin yaradılmasının nisbətən məhdud olması ilə izah olunur. (Ermsone, D. 2019: s. 25)

Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi nisbətən aşağıdır, 5,6 faizdir (2010). Son bir neçə ildə ardıcıl olaraq azalaraq, qlobal iqtisadi və maliyyə böhranı zamanı da aşağı düşməyə davam etmişdir. Kişilərdən daha çox qadın işsizdir və son illərdə fərq genişlənməmişdir, baxmayaraq ki, bu qismən daha çox qadının əmək bazarına daxil olması və fəal iş axtarması ilə izah oluna bilər. (ETF, 2020: s.3)

Azərbaycanda orta yaş həddi 29 olan gənc əhali var. Əhalinin 22 faizi 14 yaşdan aşağı, daha 20 faizi isə 15-24 yaş arasındadır, iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırmaq üçün davamlı səylər əvəz olunmazdır. hər il çoxlu gənc əmək bazarına daxil olur. Gənclər arasında işsizlik 2000-ci illərin birinci yarısında əhəmiyyətli problem idi, lakin həm gənc kişilər, həm də qadınlar arasında bir qədər azaldı. 1999-2010-cu illər arasında gənclər arasında ümumi işsizlik səviyyəsi 18,4 faizdən 11,0 faizə enmişdir. 2008-ci ildəki 36 faizlə müqayisədə 2003-cü ildə gənclər ümumi işsizlərin 41 faizini təşkil edirdi. Eyni dövrdə gənc qadınların gənc kişilərə nisbətən işsizliyə daha həssas olması tendensiyası dəyişdi. gənc kişilərin indi işsizlik riskinin daha yüksək olduğunu. Ali təhsildə iştirakın artması gənclərin məşğulluğunun azalmasını və eyni zamanda işsizliyin artmasını izah etmək üçün müəyyən mənada gedir, çünki ali təhsilə daxil olan tələbələrin sayı 1999-2009-cu illər arasında sürətlə artıb, hər 100 008 nəfərə təxminən 1,300-dən 2,000-ə çatıb. (European Training Foundation, 2020: s.7-8)

2005-ci ildə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi və Əmək Nazirliyi BƏT-in texniki əməkdaşlığı ilə “məktəbdən işə keçid sorğusunu” (SWTS) keçirmək üçün işləmişdir. Sorğu gənclərin (bu halda 15-29 yaş arası) layiqli işə, yəni işçiyə daimilik, təhlükəsizlik və şəxsi iş imkanı verən işə “keçmə” zamanı qarşılaşdıqları nisbi asanlıq və ya çətinliyin kəmiyyətini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. məmnunluq. Kənd və şəhər yerlərində 5000-ə yaxın gənc arasında sorğu keçirilmiş və məlumatlar yaşa və cinsə görə ayrılmışdır.

Sorğunun nəticələrinə görə, Azərbaycanda məktəbdənkənar gənclərin 52 faizi işsizdir, 32 faizi isə “hərəkətsizdir” – nə işləyir, nə də iş axtarır. Həmin dövrdə işsiz gənclərin 70 faizindən çoxu orta, demək olar ki, 20 faizi ali təhsil almış, üçdə ikidən

çoxu daha yüksək ixtisaslı iş axtarırdı.10 2005-ci ildən bəri işsizlərin nisbəti orta təhsilli fəhlələrin sayı bir qədər azalıb, ali təhsilli işsizlərin sayı isə artıb.11 2005-ci ildə Azərbaycanda gənc işçilərin böyük əksəriyyəti mizdlu və maaşlı işçilər olub, yalnız 3 faizi özünəməşğul olub. Sonuncu, maaşlı iş tapa bilmədiklərinə görə, öz-özünə işlə məşğul olmağa həvəsləndiklərini söylədi.

II FƏSİL. MÜHARİBƏDƏN ÖNCƏ VƏ SONRA QARABAĞIN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında Qarabağ müharibəsindən öncə və sonra olan dəyişikliklər

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bir çox azərbaycanlının məcburi köçkün, itkin düşməsinə, yaralanmasına, əlil olmasına və həlak olmasına səbəb olub. Müharibə və onun nəticələri bu əhalinin psixi sağlamlığına kəskin şəkildə təsir göstərərək depressiya, narahatlıq və dissosiativ pozğunluq kimi stresslə əlaqəli psixosomatik xəstəliklərə səbəb oldu. Lakin onların tibbi və psixoloji xidmətlərə çıxışı məhduddur. Sosial inteqrasiyanı təşviq etmək və psixi sağlamlıq xidmətinə əlçatanlığı asanlaşdırmaq üçün siyasətin qurulması, səhiyyə xidmətləri, informasiya sistemləri və sosial dəstək baxımından müdaxilə tələb olunur. Milli və beynəlxalq təşkilatlar, xarici yardımlar və media dəstəyi bu məqsədə öz töhfəsini verə bilər. Müharibənin uşaqlara psixoloji təsiri, COVID-19 ilə bağlı səhiyyə çatışmazlığı, yaşayış və rifah problemləri, peyvəndlərə, texnologiyaya və təhsil imkanlarına məhdud çıxış, təhlükəli partlayıcı qalıqlar, eləcə də məcburi köçkünlərin təcrid olunması və təcrid olunması bütün çətinliklər ola bilər. Bu insanların psixi sağlamlığı ilə üzləşirlər. Bu Azərbaycan əhalisinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müharibə təcrübəsini bölüşmək üçün dəstək qrupları, dözümlülüyün təşviqi, tibb işçiləri üçün psixososial dəstək, dini identifikasiya, COVID-19-un inteqral idarə edilməsi, həmçinin yaşayış və təhsil dəstəyi kimi proqramların təşkili tövsiyə olunur.

2020-ci ilin payızı Azərbaycan üçün mühüm və tarixi hadisə ilə yadda qaldı: ölkə hərbi yolla öz ərazi bütövlüyünü Ermənistanın işğalından bərpa edə bildi. Bu münaqişə Azərbaycan müstəqillik əldə etməmişdən 2020-ci ilin sentyabrına qədər mövcud idi. Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad edildikdən sonra indi həll edilməli olan əsas vəzifə həmin ərazilərin bərpası və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qayıtmasıdır. orada. Həqiqətən də məcburi köçkünlərin geri qayıtması üçün müvafiq mühit, o cümlədən

sabit və rahat şərait yaratmaq lazımdır. Azad edilən ərazilərinin iqtisadi komponenti mühüm rol oynayacaq. Bu məqsədlə indi tamamilə Azərbaycanın suveren nəzarətinə keçmiş ərazilərin iqtisadi potensialına baxışın aparılması vacibdir. Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialına ümumi qiymət veriləcək. Bu tədqiqatda istifadə olunan məlumatlar əsasən həmin ərazilərin Ermənistan tərəfindən işğalından əvvəl toplanmışdır. Yeni, dərin geoloji kəşfiyyat imkanları ilə bu ərazilər yeni iqtisadi imkanlar təqdim edə bilər. Buna baxmayaraq, bu şərh bu resursların necə istifadə oluna biləcəyini və ya necə istifadə edilməli olduğunu təhlil etməyi nəzərdə tutmur.

“Müharibədən əvvəlki dövrdə-2019-cu ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 4794 ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 1,13% çoxdur” Dövlət Statistika Komitəsi bildirir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM orta əmək haqqı səviyyəsinə uyğun olduğu halda, orta əmək haqqının adambaşına düşən ÜDM-in onda birindən az olduğu Azərbaycan üçün bunu demək olmaz.

Dünya Bankı 2018-ci ildə Azərbaycanda rəsmi milli yoxsulluğun 5,1% olduğunu bildirir. Bununla belə, o iddia edir ki, “özəl istehlakın son artımını nəzərə alaraq, 2019-cu ildə yoxsulluğun səviyyəsinin daha da aşağı düşəcəyi təxmin edilir”.

Bununla belə, rəsmi məlumatların olmamasına baxmayaraq, pandemiyanın 2020-ci ildə ölkədə yoxsulluq problemini daha da gücləndirdiyi təxmin edilir, çünki koronavirusun yayılmasının qarşısını almaq üçün bir çox müəssisə bağlanmalı idi. Restoran, kafe və ya kinoteatr kimi az maaşlı işlərdə çalışan insanların çoxu işsiz qalıb. Hökumət ehtiyacı olan vətəndaşlara 190 manat (110 ABŞ dolları) məbləğində altı birdəfəlik ödəmə paylasa da, bir çox insanlar bu ödənişləri almaqda problem yaşadıklarını bildiriblər.

Dövlət Statistika Komitəsi bildirir ki, “2020-ci ilin 11 ayında inflyasiya 2,8%, adambaşına düşən nominal gəlir isə 2% azalıb.” Bakı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun məlumatına görə, “bu o deməkdir ki, əhalinin nominal gəlirləri faktiki olaraq təxminən

5% azalıb. Bu, kiçik bir azalmaq deyildir və yoxsulluğun artmasına birbaşa təsir ola bilən amildir”.(İbrahimov R. 2022: s.77)

Azərbaycan İnsan İnkişafı İndeksində (İİİ) 189 ölkə arasında 0,756 balla 88-ci yerdə qərarlaşıb. İİİ-yə əsasən, “Azərbaycanın 2019-cu il İİİ 0,756 yüksək insan inkişafı qrupuna daxil olan ölkələr üçün orta 0,753-dən yuxarı, Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri üçün isə 0,791 orta göstəricidən aşağıdır”.

2019-cu ildə Azərbaycanın Gender Bərabərsizliyi İndeksi 0,323 bal olmaqla 162 ölkə arasında 73-cü olub. BMTİP-in məlumatına görə, "hər 100.000 diri doğuşa görə 26.0 qadın hamiləliklə bağlı səbəblərdən ölür". Agentlik bildirir ki, qadınların əmək bazarında iştirakı kişilərdə 69,7 faiz olduğu halda, 63,4 faiz təşkil edir.

Əlverişli xarici iqtisadi şərait, neftin yüksək qiyməti və qeyri-neft ixracının artması nəticəsində Azərbaycan 2019-cu ildə 5 milyard 143 milyon ABŞ dolları həcmində kifayət qədər böyük müsbət tədiyyə balansına malik olub. Bununla belə, 2020-ci ilin doqquz ayında ümumi balans ödənişlər mənfi 1,804 milyard dollara çevrildi.

Güclü valyutaya sahib olmaq hökumət tərəfindən gücün və sabitliyin nüfuzlu göstəricisi kimi qəbul edilir. Hökumət 2020-ci il ərzində manatın dollara nisbətə məzənnəsini sabit saxlaya bildi. Bununla belə, Mərkəzi Bank milli valyutanın türk lirəsi və gürcü larisini kimi Azərbaycanın bir sıra mühüm xarici ticarət tərəfdaşlarının valyutalarına qarşı nominal olaraq bahalaşdığını bildirdi. . 2020-ci ildə manatın real məzənnəsi də bahalaşaraq 2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə 6,6%-ə bərabər olub. Rəsmi məlumatlara görə, manatın real effektiv məzənnəsi 102,8 təşkil edib ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 3,7 bənd yüksəkdir. (İbrahimov R. 2022: s.78-79)

Mərkəzi Bank illik inflyasiyanın 2019-cu ildə 2,6%, 2020-ci ildə isə 2,8% olacağını açıqlayıb. 2020-ci ilin əvvəlində mərkəzi bank makroiqtisadi sabitliyi qorumağı planlaşdırdığını, xüsusilə də inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanmasına diqqət yetirdiyini bildirib. Mərkəzi Bank “2020-ci ildə uçot dərəcəsini 5 dəfə, dekabrda isə 6,25%-ə endirəcəyini açıqlayıb”. Bank koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar xarici

və daxili tələbin zəif olduğunu, inflyasiyanın hədəf həddən aşağı qaldığını və bunun pul siyasətinin yumşaldılması üçün potensialın olduğunu göstərdiyini bildirib.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi məlumatların, o cümlədən inflyasiya səviyyəsinin etibarlılığı bir çox ekspertlər tərəfindən şübhə altına alınır, bəziləri isə faktiki inflyasiyanın rəsmi rəqəmlərdən xeyli yüksək olduğunu iddia edir. Mərkəzi bank şəffaf orqan deyil və siyasi qərarlardan yüksək dərəcədə təsirlənir.

Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, “2019-cu ildə dövlət büdcəsində olan gəlirlər 2018-ci illə müqayisə olunduqda 7,5 faiz artmış və 24,2 milyard manata çatmışdır, xərclərə gəldikdə isə 24,4 milyard manat olaraq təşkil edib.” Bu da 2019-cu ildə 205,2 milyon manat büdcə kəsiri ilə nəticələnib. Dövlət Neft Fondunun gəlirləri 2019-cu ildə təxminən 8 faiz artaraq 19 milyard 31 milyon manat təşkil edib. Dövlətin Neft Fondudan dövlətin büdcəsinə transfertlər isə 11,36 milyard manat təşkil edib.

2019-cu ildə xarici ticarət dövriyyəsi əvvəlki illə müqayisədə 7,7 dollar artaraq 33,3 milyard dollar təşkil edib. İxrac 19,64 milyard dollar, idxal isə 13,67 milyard dollar olub və nəticədə 5,9 milyard dollarlıq ticarət müsbət saldosu yaranıb.

Dövlət borcu ÜDM-in 19%-ni təşkil edib. Rəsmi statistika 2019-cu ildə xarici borcun ÜDM-ə nisbətini 17% təşkil edir. Bununla belə, bir çox iqtisadçılar bu rəqəmin real vəziyyəti əks etdirmədiyini iddia edirlər, çünki bu rəqəmə dövlət zəmanəti altında dövlət şirkətlərinin çəkdiyi kreditlər daxil deyil, hesablandıqda ümumi xarici borcun 40%-ə çatdırılması.(Report.az, October 9, 2020: s1-4)

Hökumət pandemiyanın təsirlərini yüngülləşdirmək üçün 2020-ci ildə maliyyə siyasətini yumşaldıb. Səhiyyə xərcləri, işsizliyə yardım və vergi güzəştləri şəklində xərclərini artırdı.

Pandemiya ilə əlaqədar artan xərclərlə birlikdə, xam neftin dünya miqyasında qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycanda əhəmiyyətli dərəcədə böyük büdcə kəsirinə səbəb oldu.

2020-ci ilin yanvar-noyabr aylarında mövcud olan məlumatlara əsasən, dövlət gəlirləri 22,24 milyard manat təşkil edib. 2020-ci ilin doqquz ayında Neft Fondundan

transfertlər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 18% artıb. BVF-nin məlumatına görə, hökumət əhalinin sağlamlığına büdcə xərclərini 0,37 milyard manat artırıb ki, bu da ÜDM-in 0,5%-i deməkdir. 2020-ci ilin aprel ayında hökumət biznes və fiziki şəxslərin koronavirus pandemiyasından sağ çıxması üçün 3,3 milyard manat ayırıb.

2020-ci ilin iyun ayında prezident pandemiya zərər çəkmiş sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi üçün Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında fərman imzalayıb.

2020-ci ildə COVID-19 nəticəsində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında istehsal azalıb və nəticədə dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 24,5%-ə yüksəlib.

Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük ölçüdə neft və təbii qaza əsaslanır ki, bu da iqtisadi inkişaf üçün bir çox risklər yaradır. Qazla yanaşı, dövlət gəlirlərinin 75%-ni və ÜDM-in 45%-ni təşkil edən neftin qiymətinin bərpası qaz hasilatının artması ilə birlikdə 2019-cu ildə Azərbaycanda ÜDM-in 2,22% artması ilə nəticələnib. Lakin 2020-ci ildə pandemiya və neft qiymətlərinin düşməsi nəticəsində ÜDM 4,3% azalıb ki, bu da neft sektorunda 6,5%, qeyri-neft sektorunda isə 2,9% azalma daxildir.

Koronavirusun iqtisadiyyata təsirlərinə baxmayaraq, hökumət dövlət büdcəsini sabitləşdirməyə nail olub. Rəsmi statistikaya əsasən, 2020-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2019-cu ildəki 24,199 manatdan 24,124 milyard manata çatıb. 2019. Vergi daxilolmaları 2018-ci ilin dekabrında 6,228 milyard dollardan çox, 2019-cu ilin dekabrında 6,915 milyard dollar təşkil edib. ƏDV və aksizlərin artırılması nəticəsində cəmi 656 milyon manat (və ya büdcə gəlirlərindəki 819 milyon manat artımın 80 faizi) daxil olub. əsas dövriyyə vergilərini təşkil edən vergilər.

2019-cu ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 24 milyard 408 milyon manat olub ki, bu da büdcə kəsiri deməkdir. 2020-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 27 milyard 492 milyon manat təşkil edib ki, bu da büdcə kəsirinin daha da artması ilə nəticələnib.

2019-cu il ərzində Azərbaycana XBI daxilolmaları 4,3 milyard ABŞ dolları təşkil edərək, bunun da 2018-ci illə müqayisədə 4,9% artım olmasına səbəb olmuşdur. Mərkəzi Bankın məlumatına görə, 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında XBI

daxilolmaları 2,1 milyard dollar təşkil edib ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 23,5 faiz çoxdur.

2019-cu ilin rəsmi statistikasına işsizlik səviyyəsini təxminən 5% təşkil edir. 2020-ci ildə pandemiya səbəbindən işsizlik səviyyəsi 7,2%-ə yüksəldi.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsinin əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Ona görə də bu ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan Respublikasının həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illər ərzində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin (Fransa, Rusiya Federasiyası, ABŞ) vasitəçiliyi ilə danışıqlar apararaq, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışıb. Lakin Ermənistan bilərəkdən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini ləngitdi və bununla da 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaranmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışdı. Həmin vaxt Ermənistan tək-cə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazilərini deyil, həm də ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş, bununla da onların bütün yerli əhalisini öz yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur etmiş və onları öz ölkələrində məcburi köçkün vəziyyətinə salmışdır. (Omarov V., 2020: s.2-10)

Sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhə xəttində silahlı təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun başladığı əks-hücum əməliyyatının əhatə dairəsini genişləndirərək “Vətən Müharibəsi” və ya “İkinci Qarabağ Müharibəsi” adlandırılan 44 gün davam edən genişmiqyaslı müharibəyə çevrilib. Bu, yeni reallıq yaratdı: əvvəllər işğal olunmuş ərazilər geri qaytarıldı. Növbəti mərhələ Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya dövlət başçılarının noyabrın 10-da imzaladığı üçtərəfli bəyanata əsasən məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qaytarılması olacaq.

İşğalın bütün dövrü ərzində erməni hərbi birləşmələri və qanunsuz sakinlər rayonun bütün yaşayış məntəqələrini tamamilə talan edərək yer üzündən siliblər. Bundan əlavə, işğaldan azad olunandan sonra azərbaycanlıların keçə bilməsi üçün həmin ərazilərin böyük ərazilərini minalayıblar. Bir sözlə, minatəmizləmə işləri, dağılmış şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin bərpası istiqamətində çox iş lazımdır. Digər

sual isə miqrantların öz doğma yurdlarına necə qayıdacaqları, orada nə ilə məşğul olacaqlarıdır. Axı, 30 il ərzində bir çox məcburi köçkün yeni yerlərdə məskunlaşıb və az-çox sabit dolanışıq şəraiti formalaşdırıb. Beləliklə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialını və imkanlarını müəyyən etmək vacibdir ki, köçürülmə təkcə vətənpərvərlik ehtiyacı deyil, həm də iqtisadi məqsədəuyğunluq çağırışı olsun.

Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş ərazilər Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını gücləndirməyə və öz vətəndaşlarının rifahının yüksəldilməsini sürətləndirməyə imkan verəcək, çünki bu region zəngin təbii sərvətlərə malikdir, onun inkişafı ölkənin iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsinə əlavə təkandır. Bu məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı haqqında məlumat veriləcək və onlardan mümkün istifadə imkanları təhlil ediləcək. Məqsəd ümumi potensialı qiymətləndirməkdir; yeni alınan ərazilərin imkanlarının necə reallaşa biləcəyi müzakirə olunmayacaq.

Bəyanatda Azərbaycanın qərb rayonları ilə bu ölkənin Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında Ermənistan Respublikasının ərazilərindən keçən nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin mövcud əlaqələrinin bərpası və yenilərinin tikintisi nəzərdə tutulur. Cənub rayonlarının (Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan) işğalı ilə əlaqədar bütün yerüstü rabitə əlaqəsi kəsilib. Bu nəqliyyat marşrutu fəaliyyətə başlasa, təkcə Azərbaycana deyil, həm də regional təcriddən xilas olmaq, eləcə də Azərbaycanla regional nəqliyyat əlaqələrinə çıxış əldə etmək və Naxçıvandan keçməklə Ermənistana da müsbət təsir göstərəcək.

Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycana bu regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək və eyni zamanda Ermənistanın hərbi əməliyyatlar zamanı qəsdən təcrid olunduğu Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlığa əlavə təkan olacaq və illər davam edən münaqişədir.

2.2. Qarabağın iqtisadi resursları

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ona bitişik yeddi rayonu əhəmiyyətli təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq dağıdılıb: bu torpaqların böyük hissəsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün əlverişlidir.

Məsələn, müharibədən əvvəl 199 min hektar torpaq əkin üçün istifadə olunurdu. Ümumilikdə 1,7 milyon hektar ərazi işğal edilib. İndi bu nəhəng sahə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün geri qaytarılıb və həm də bitkiçilikdən tutmuş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini bərpa etmək mümkün olacaq. Bu, öz evlərinə qayıdacaq Azərbaycan vətəndaşları üçün yeni iş yerləri deməkdir. Məsələn, sovetlər dövründə işğaldan əvvəl Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında yerli sakinlər üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq, ipəkçilik, tərəvəzçilik və meyvəçiliklə məşğul olurdular.

Qeyd edək ki, Ermənistan bütün işğal dövrü ərzində bu ərazilərdən qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 1-də xalqa müraciətində bildirib ki, Ermənistan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında on minlərlə hektar sahədə buğda əkir. Ermənistan əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində ildə 90 min tona qədər buğda yığırdı; Ermənistanın özündə cəmi bir qədər çox buğda istehsal olunur, ildə cəmi 100 min ton. Həmçinin çoxlu üzüm bağlarının məhv olmasına baxmayaraq, əvvəllər işğal olunmuş ərazilərin bəzi ərazilərində üzümçülük hələ də davam edirdi.

Bundan başqa, Kiçik Qafqaz dağlarının işğal altında olan hissəsində böyük meşə sahəsi var: 246,7 min hektara yaxın, o cümlədən 13197 hektar qiymətli meşələr. Bu amil Azərbaycan üçün çox vacibdir, çünki ölkə ərazisinin cəmi 12%-i meşələrlə örtülüdür ki, bu da dünya üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Həm işğaldan azad edilmiş Zəngilan, həm də Laçın rayonlarında (müvafiq olaraq Bəsitçay və Laçın) qoruqlar var. Bəsitçay

qoruğunda yaşı 500 ildən çox olan (Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”na düşmüş) bəzi ağaqlardan ibarət çinar meşəsi var.(Dağlıq Qarabağ münaqişəsi". khatai.cls.az. 2017 s.3-4)

Təəssüflər olsun ki, Ermənistan işğal zamanı çoxəsrlik ağacları kütləvi şəkildə kəsdi, o zamanlar Azərbaycanın sənaye ehtiyacları üçün, xüsusən də mebel istehsalı üçün istifadə edildi. Azad edilmiş ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. 155 faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən beş qızıl yatağı var (işğaldan əvvəlki illərə görə bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var). Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı olan Zod-Söyüdlü Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (yatağın 74%-i və ya 219 hektarı Azərbaycan tərəfdə, 26%-i Ermənistan tərəfindədir). Kəlbəcər rayonunda Zod-Söyüdlü yatağının sənaye ehtiyatlarının ümumi həcmi 112,5 ton, bu yataqdan filizin minimum hasilatı isə bir ton üçün 0,8 qram qiymətləndirilir.

Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonu qaytarılmamışdan əvvəl erməni işğalçıları oradan qeyri-qanuni qızıl ehtiyatları çıxarıblar. Rusiyanın GeoPro Mining Ltd-nin törəmə şirkəti olan GPMGold 2007-ci ildən Söyüdlü kəndində filiz hasilatı ilə məşğuldur. Əvvəllər Kanadanın First Dynasty Mines şirkəti Willowda oxşar fəaliyyətlər həyata keçirməyə cəhd edirdi; 1998-ci ildə Ermənistanın “Ararat Gold Recovery Company” şirkətində qalan 50%-lik payı alıb və öz payını 100%-ə çatdırıb. GPMGold-un bu yataqdan ümumi qızıl hasilatı 130 000 unsiya təşkil edib.(A.Askerov, G.Ibadoghlu 2022: s.10-22)

Ermənilər həmçinin Kəlbəcər rayonunda yerləşən və təxmini ehtiyatları 13 tondan çox olan Ağduzdağ və Tuthun qızıl yataqlarını işlədiblər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həmçinin civə (1900 ton), qurğuşun (40 min ton), mis və sinkin əhəmiyyətli ehtiyatları var. Əvvəlki illərin hesablamalarına görə, təkcə Kəlbəcər rayonu ərazisində Ağyataq, Levçay və Çorbulaqda fəaliyyət göstərən civə yataqlarının ümumi həcmi 850 ton; Gəmişli və Ağqayada 200 tondan çox; iri civə yataqları Çilgəzçay və Narzanlı Laçın rayonunda yerləşir. Bu yataqların çoxu Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istifadə edilib.

Bununla bağlı Azərbaycan hökuməti Ermənistandan təminat tələb etmək üçün beynəlxalq məhkəmələrə təqdim oluna biləcək ümumi zərərin hesablanması üçün beynəlxalq audit şirkətlərini müstəqil auditə dəvət etmək niyyətindədir. Eyni zamanda, Azərbaycanın cənub-şərq rayonlarının Ermənistan tərəfindən işğalı zamanı 14-ə yaxın rəngli və bəzək daşları, məsələn, jasmin, əqiq, oniks, jasper, pirit, pemfigoid, cad və s. yatağından istifadəni itirib. sement xammalı, tikinti daşı, pemza və vulkan külü, gil, tikinti qumu, gips, anhidrid və gil gips kimi müxtəlif növ üzlük daşı və tikinti materiallarının istehsalı üçün yararlı 19 yataq var: perlit, obsidian və vermikulit(Avropa Hesabatı No. 187, 2007: s25)

Məsələn, Cəbrayıl rayonunda tikinti üçün lazım olan hər şey praktiki olaraq mövcuddur: ehtiyatları 2,296 milyon m³ olan "Tuluz" yatağında kub daşı hasil edilə bilər. Qaracalıda 4,672 milyon m³ gil, üstəlik Gəyərçin-Veysəllidə ümumi ehtiyatları 6,644 milyon m³ olan ən azı dörd sement xammalı yatağı var.

Bundan əlavə, rayonda qum, çınqıl, gips və digər tikinti materialları yataqları var. Bütün bunlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək. Tikinti materialları birbaşa regionda istehsal oluna bilər ki, bu da bərpa üçün lazım olan tikinti materiallarının maya dəyərini azaldacaq və yeni iş yerləri yarada bilər. Bundan əlavə, yerli tikinti materiallarından istifadə rayonun orijinal memarlıq üslubunun bərpasına öz töhfəsini verəcək.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri də su ehtiyatları ilə çox zəngindir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatlarına çox mühüm töhfə verir. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi kəskinləşib, bu ehtiyatlar ən faydalı olacaq.

Hələ 1970-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının o vaxtkı birinci katibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə (Azərbaycan rəhbərinin mövqeyinə uyğundur) Sərsəng su anbarı tikilmişdir (hazırda su anbarı Rusiyanın su anbarı olduğu ərazidə yerləşir) sülhməramlılar yerləşdirilib) ümumi tutumu 560 milyon m³ olan Tatar çayında, eləcə də suvarma və enerji məqsədləri üçün tutumu 80 milyon m³ olan Suqovuşanskoye su

anbarında. Tatar çayının hövzəsinin sahəsi 2650 kvadrat kilometr, çayın uzunluğu 184 km, orta su axını saniyədə 23,1 kubmetrdir. Bu, Dağlıq Qarabağ regionunun ən böyük çayıdır və həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye ehtiyacları üçün istifadə edildiyi üçün Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sərsəng su anbarı Azərbaycanın altı rayonunda ümumi sahəsi 100 min hektara yaxın olan kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarılmasına imkan verəcək.

Azərbaycan torpaqlarının işğalı zamanı bu rayonlar su anbarından su almaq imkanından məhrum idi, çünki əkin mövsümündə ermənilər suyu kəsərək yalnız qışda buraxırdılar ki, bu da kənd təsərrüfatı torpaqlarının su altında qalmasına səbəb olurdu. bu ərazilərdən. Hazırda Suqovuşan su anbarında yazda torpaqların suvarılmasını təmin etmək üçün artıq lazımi işlər görülür ki, bu da daha 15 min hektar sahənin suvarılmasına şərait yaradacaq. Suqovuşan kəndi işğaldan azad edildikdən dərhal sonra 28 ildə ilk dəfə olaraq anbardan su Tərtər, Goranboy və Yevlax rayonlarına buraxılıb.

Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında Araz çayı üzərində İranla birgə istifadə edilən Xudafərin su anbarı da azad edilib. Bu su anbarı 75 min hektara yaxın ərazini suvarmağa imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu su anbarının həcmi 1,6 milyard m³ təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sutkada iki milyon m³-ə qədər su içmək imkanı verən yeraltı içməli su mənbələri də var.

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarından enerji əldə etmək imkanı ilə artır. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni işğalçıları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Onların arasında ən böyüyü 50 MVt gücündə Sərsəng SES və İranla birgə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt). Bundan əlavə, Araz çayı üzərində də yerləşəcək Qız qalası su elektrik stansiyasının tikintisi nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, SES-in Xudafərin və Qız qalalarının tikintisi hələ 1982-ci ildə SSRİ və İranın birgə layihəsi kimi razılaşdırılıb. Halbuki 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni saziş imzalanıb. (Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Ölkə Hesabatı No 95/119, 2017: s.2-22)

Əslində Xudafərin Su Elektrik Stansiyasının tikintisini İran başa çatdırıb, lakin hələ də işə başlamamışdır. Su təchizatı və həmçinin elektrik enerjisi təchizatından bərabər xərclər gözlənilir. Xudafərin və Qız SES qüllələrinin istehsal etdiyi elektrik enerjisinin satışından əldə olunan gəlirin iki ölkə arasında bərabər bölünəcəyi güman edilir.

Azərbaycan Respublikasının mineral sularının (müxtəlif tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120 mənbə) ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 39,6%-i işğaldan azad edilmiş ərazilərin payına düşür. Bu o deməkdir ki, mineral suyun potensial ehtiyatı sutkada təxminən 7800 m³ təşkil edir. Onların arasında İstisu (Kəlbəcər rayonu), Turşsu (Şuşa şəhəri yaxınlığında), Sırlan (Şuşa şəhəri) mənbələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mineral su kimyəvi tərkibi ilə seçilir və bir çox xəstəliklərə təbii dərmandır. Münaqişədən əvvəl İstisu bulağında böyük kurort və sanatoriya, eləcə də işğal zamanı tamamilə dağıdılmış mineral su qablaşdırma zavodu olub. Turşsu və Sırlan bulaqlarının suyunun müxtəlif daxili xəstəlikləri sağaltdığına inanılır.

Bu bölgədə çoxlu sayda mineral suların olması mövcud turizm potensialı ilə yanaşı müalicə-sağlamlıq turizmi istiqamətini də inkişaf etdirməyə imkan verir. Din, yemək, ekoturizm və şəfa kimi digər yerli elementləri səfərbər etməklə bölgədə bir çox başqa turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkün olacaq. Sonuncular üçün təkəcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək xəstəxana və sanatoriya bərpası və yenilərinin tikintisi lazımdır.

Bu ərazilərdə müəyyən neft və təbii qaz ehtiyatlarının olduğu da məlumdur. Bir sözlə, onların işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təxmini ehtiyatları müvafiq olaraq 200 milyon ton və 250 milyard m³ qiymətləndirilir. Bu ərazilər sərt dağlıq relyef olsa da, yeni texnologiyalar sayəsində onların çıxarılması mümkün və iqtisadi cəhətdən sərfəli ola bilər ki, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına, regionun əlavə enerji mənbələri ilə təmin olunmasına, karbohidrogen ehtiyatlarının ixracının artmasına səbəb olacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii potensialı çox böyükdür. Onların Ermənistan iqtisadiyyatı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanın bərpa edilmiş imkanlardan maksimum yararlandığı məlum oldu. Bəzi

hesablamalara görə, əvvəllər Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə təbii sərvətlərdən istifadə Azərbaycanla əlavə olaraq ÜDM-nin 30%-ə qədərini hasil etməyə imkan verəcək. İndi bu sərvətlər Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük təkan verəcək, həm də yerli sakinlərin (keçmiş məcburi köçkünlərin) öz vətənlərinə tezliklə qayıtmasına töhfə verəcək.

Üstəlik, bu ərazilərin inkişafı Ermənistan üçün də müsbət imkanlar yaradacaq. Həqiqətən də, 10 noyabr Bəyanatına əsasən, regional əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir edəcək, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılıq yaradan və deməli, gələcəkdə potensial münaqişələrin yaranma ehtimalını azaldacaq layihələr var. Bəyanatın 9-cu bəndinə uyğun olaraq, “regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa olunur”. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk dəfə olaraq Ermənistan çoxdan formalaşmış regional iqtisadi sistemin bir hissəsi olmaq imkanı əldə edib.

Konstruktiv yanaşma və revanşist ideyaların rədd edilməsi halında Ermənistan yeni sazişlərdən öz iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli dividendlər alacaq. Bundan əlavə, bəyanatda Azərbaycanın qərb rayonları ilə bu ölkənin Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında mövcud nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin, Ermənistan Respublikasının ərazilərindən keçən marşrutların bərpası və yeni nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin qurulması nəzərdə tutulur.

Cənub rayonlarının (Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan) işğalı ilə əlaqədar bütün quru əlaqəsi kəsilib. Bu nəqliyyat marşrutu işləsə, təkcə Azərbaycanla deyil, həm də regional təcriddən yaxa qurtara biləcək, həmçinin Azərbaycan və Naxçıvan vasitəsilə Türkiyə ilə regional nəqliyyat əlaqələrinə çıxış əldə edə biləcək digər ölkələr üçün də müsbət effekt veriləcək. Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycanla bu regionun iqtisadi potensialından tam şəkildə istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək.

2.3. Müharibədən öncəki iqtisadi vəziyyət və məşğulluq sahələri

Qarabağda yumşaq iqlimi, bol suyu və münbit torpağı olan kənd təsərrüfatı sahəsi yüksək yaylalara malik olduğu üçün xanlığın iqtisadiyyatında mühüm paya malikdir. Qarabağ xanlığında Pənah Əli xan (1747-1759) və İbrahim Xəlil xanın (1759-1806) ərazilərində iqtisadi inkişaf qeydə alınsa da, sonrakı illərdə İran və Rusiya arasında gedən müharibələr nəticəsində xanlığın iqtisadiyyatı inkişaf etmədi. Feodal müharibələri, İran şahlarının işğalları, Rusiya ilə İran arasında Azərbaycan uğrunda separatçı və işğalçı müharibələr Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatına çox böyük mənfi təsir göstərmişdir.

Çar Rusiyası 1805-ci ildən vergi aldığı Qarabağ xanlığını 1822-ci ildə işğal etdi. 6 Qarabağın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı ilə həmin bölgənin erməniləşdirilməsi prosesi başlandı. Çar Rusiyasının 1828-ci ildə İranla imzaladığı Türkmənçay müqaviləsindən sonra bölgənin erməniləşdirilməsi prosesi daha intensiv və çoxşaxəli xarakter almışdır. Çarizmdən hər cür dəstək almağa başlayan ermənilər Qarabağın iqtisadi həyatında hər keçən gün daha da fəallaşmağa başladılar.

Ermənilərin ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatında çəkisi 1872-ci ildə Bakıda neft hasilatı aparılan torpaqlarda tətbiq edilən vergi təsərrüfatçılığı sisteminin ləğvi ilə yarandı. Neft hasil edilən torpaqların 5 faizi azərbaycanlılardan alındığı halda, 50 faizi ermənilərdən alınır. Bakıda fəaliyyət göstərən 167 iri və orta benzin şirkətindən 55-i ermənilərə məxsus idi.

XX əsrin əvvəllərində daha çox əkinçilik və kənd təsərrüfatı müəssisələrindən ibarət olan Qarabağ iqtisadiyyatında şərəbçilik, ipəkçilik, pambıqçılıq və xalçaçılıq üstünlük təşkil edirdi. İqtisadi məlumatlar araşdırıldıqda Qarabağ iqtisadiyyatının XX əsrin əvvəllərində sürətlə olmasa da inkişaf etdiyi və bu inkişafın tədricən kapitalist xüsusiyyətlərini yaydığı görünür.

Sovet İttifaqında Dağlıq Qarabağın statusu “muxtar rayon” kimi müəyyən edilirdi. 1923-cü ilin 7-ci ilində yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi

4,4 min kvadratkilometr idi. 1979-cu ildə əyalətdə 162,2 min nəfər yaşayırdı. (Libaridian, G. 2000: s.125-143.)

Dağlıq Qarabağın bir tərəfdən Azərbaycanın tərkibinə daxil olması, digər tərəfdən isə “muxtar rayon” statusuna malik olması regionun iqtisadi inkişafı üçün böyük imkanlar yaratdı. Qarabağın iqtisadi cəhətdən qeydə alınması faktı. Sovet İttifaqında hər keçən gün inkişaf ermənilərin bölgəyə marağını artırırdı. Qarabağı Azərbaycanla elektrik stansiyaları və dəmir yolları birləşdirirdi və Qarabağ mərkəzinin binada yerləşdiyi aydın görünürdü. Azərbaycanın digər bölgələrinə görə də Qarabağın təbii sərvətlərinin zənginliyi və coğrafi mövqeyinin verdiyi imkanlar bölgənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qarabağ bu ixtisaslarla ölkə iqtisadiyyatında lokomotiv gücünün funksunu öz üzərinə götürürdü.

Vilayətin iqtisadiyyatı üzümçülük, ipekçilik və heyvançılıq olmaq daha çox sənaye sektoruna dayanmaqda idi. Sənayesi isə elektronika, ağac istehsalı, toxuculuq, ağac məmulatları və mebel istehsalı sahəsində cəmləşmişdi. Vilayətdə sənaye məhsulları istehsalının illik artımı ümumilikdə ölkədəki artımdan yüksək olmuşdur.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqdan sonra 40 ildən sonra (1923-1963) rayonun sosial-iqtisadi göstəricilərində böyük irəliləyişlər baş verdi. Kənd təsərrüfatı sektorunda baş verən mühüm inkişafın ifadəsi kimi 1963-cü ildə rayonda mövcud olan 1,4 min traktor və 670 yük avtomobilini göstərmək olar. Sənaye sektorunun inkişaf səviyyəsini ifadə etmək baxımından elektrik enerjisinə tələbatda 1940-cı ildə 341%, 1963-cü ildə isə 945% artan sənaye istehsalı nümunəsi kimi verilə bilər. (David E Murphy. 1992: s.4-10)

1980-ci illərin ortalarında sosial-iqtisadi inkişafın nümayişi olacaq pedaqoji institut, kənd təsərrüfatı ali məktəbi, tibb aspiranturası, 196 orta ixtisas məktəbi, 14 xəstəxana kimi müəssisələr var idi. 1980-ci illərdə əyalətdə mənzil, məktəbəqədər uşaq müəssisələri və səhiyyə ocaqları həm Azərbaycanın, həm də Ermənistan SSR-in (Sovet Sosialist Respublikası) ictimai xadimlərindən yüksək idi. Yenə 1965-1987-ci illər arasında iqtisadi göstəricilər götürüldükdə Dağlıq Qarabağın iqtisadi inkişaf

səviyyəsinin Azərbaycan SSR-in ümumi səviyyəsindən və Naxçıvanla müqayisədə yüksək olduğu görünür.

Qərarın icrası üçün xüsusi tapşırıq verilib. Lakin sonradan bu qərarın arxasında ermənilərin durduğu və məqsədlərinin bu yolla Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək olduğu anlaşıldı. 1988-93-cü illərdəki hadisələr bu niyyəti açıq şəkildə göstərdi. (Human Rights Watch. 1993: s.12-15)

Dağlıq Qarabağın sənayesi Azərbaycan SSR-in iqtisadi rayonları arasında Abşeron, Gəncə-Qazaxıstan və Naxçıvan Muxtar Respublikasından sonra dördüncü yeri tutur.

Sovet dövründə Dağlıq Qarabağla Azərbaycan arasında istehsal, ticarət, maddi-texnoloji təchizat, nəqliyyat, elm, texnologiya, idarəetmə, təhsil və mədəniyyət kimi müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr mövcud idi: Qarabağın mərkəzi olan Xankənd dəmir və avtomobil yolları, eləcə də rabitə sistemi baxımından Azərbaycanın nəqliyyat və rabitə sisteminə birbaşa bağlı olmuşdur.

Sovet İttifaqı dövründə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin əksəriyyətinin Bakı ilə sıx əlaqələri olub. Çünki onun qohumlarının əksəriyyəti sosial-iqtisadi səviyyəsi yüksək olan bu şəhərdə yaşayıb işləyirdi. Yuxarı (Dağ) Qarabağla Aşağı (aran) Qarabağ arasında daimi və sıx iqtisadi əlaqə mövcud idi. Əslində, Dağlıq Qarabağın işğalından sonra Qarabağın aran hissəsində məskunlaşan əhali iqtisadi çətinliklərlə üzləşib.

Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti Azərbaycanın digər bölgələrindən gətirilən enerji və digər xammalla öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Məsələn, Qarabağın Xankəntindəki İpək kombinatının xammalının 92 faizi Azərbaycanın digər rayonlarından gəlirdi. 1986-cı ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin xarici ticarət həcmi 0,3%-i Ermənistanla olduğu halda, Azərbaycanla xarici ticarətin həcmi 33%-dən çox olmuşdur.

İşğal olunmuş rayonlar zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malikdir. Bölgədə ən çox yayılmış metallar dəmir filizi, qızıl, civə, xrom, perlit, gips, mərmər, əqiq və mineral sularıdır. Rayon rekreasiya zonaları baxımından da böyük potensiala

malikdir. Lakin işğal altında olduğu üçün bölgədəki təbii sərvətlərdən davamlı inkişaf anlayışından uzaq və ermənilərin istəklərinə xidmət edəcək şəkildə istifadə edilir.

Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mövcud olan təbii sərvətlərin Ermənistan tərəfindən talan edilməsinə və bu kontekstdə Dağlıq Qarabağdakı bəzi qızıl yataqlarının beynəlxalq şirkətlərə satılmasına dair əllərində sübutların olduğunu bəyan edib.

Aqrar sahədə istehsal sisteminin düzgün qurulmaması ölkənin torpaq sahələrinin aşınmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə dağ-mədən və tikinti materialları sənayesində aparılan fəaliyyət nəticəsində respublikanın 4,3 min hektar ərazisi yararsız hala düşüb. 1970-ci illərin sonunda Ermənistanda Metsamor Atom Elektrik Stansiyası yaradıldı. Elektrik stansiyasının tikintisi ilə Ermənistanın elektrik enerjisinə olan tələbatı tam ödənilirdi. 1989-cu ildə dayandırılan elektrik stansiyası 1995-ci ildə yenidən işə salınıb. Beləliklə, Ermənistan regionun digər ölkələrinin xalqlarının təhlükəsizliyini təhdid etməyə başladı. Atom elektrik stansiyasının işə başlaması tullantı problemini də özü ilə gətirdi.(Goltz, T. 1998: s.15-20)

Rayon sakinləri tərəfindən rayonun işğal altında olan hissəsində illərdir boş qalan kəndlərin və meşə massivlərinin yandırıldığı bildirilib. Ağdamın Yusifcanlı, Novruzlu, Bağbanlı, Saybalı və Sarıcalı kəndləri dağıdılıb. Şıhbabalı, Mərzili, Hıdırlı və Göytəpə kəndləri də sökülməyə başladı. Ermənilər bir tərəfdən Azərbaycan xalqına xas xüsusiyyətlərə malik yaşayış məntəqələrini yandıraraq dağıtır, digər tərəfdən də erməni əhalisini məskunlaşdırmaq üçün yeni evlər tikirlər.

Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğalı şəhər və kəndlərin dağıdılmasına və dağıdılmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də bitki və heyvan növlərinin yox olmasına, bölgədə ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olub.

İşğal altında olan Kiçik Qafqazın dağlıq rayonu Azərbaycanın ən böyük meşə rayonudur. Bu rayonlarda ümumi meşələr və meşələr 246,7 min hektardır. Meşələrdən kəsilmiş 26 ağac qonşu ölkələrə daşınır. Azərbaycanın işğal altında olan Kəlbəcər və Zəngilan şəhərlərində Avropanın nadir ağaclarının kəsilərək və ya yandırılaraq məhv

edilməsi “ekoloji terror” kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan meşələrindən kəsilən ağaclar bəzi Avropa şirkətləri vasitəsilə ermənilər tərəfindən qonşu ölkələrə daşınaraq bazara çıxarılır. Məsələn, Hadrut və Tuğ yaşayış yerlərində yol tikintisi üçün meşə sahələri dağıdılıb.

Qarabağda işğal zonasında təbii məkanlar, meşələr də məhv edilir. Ermənilər meşələrdə çinar ağaclarını kəsərək xaricə satırlar. İşğalçılar kəsdikləri ağacların yerləşdiyi ərazini də yandırırırlar. Zəngilan rayonu Beşitçay Milli Parkındakı çinar meşəsində erməni hərbiçiləri tərəfindən ağaclar kəsilir və ağaclardan tikinti materialları hazırlanır.

Rayondakı Azıx və Tağlar abidələri YUNESKO tərəfindən qədim mədəniyyət abidələri kimi qiymətləndirilib. Yenə də müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, ermənilər Şuşa mağarasında, Şuşanın qala divarlarında, Şuşada məşhur Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məqbərəsində, Füzulidə Şah Abbas Karvansarasında, Kəlbəcər, Laçın, Kubadlı, Zəngilan və s. yaşayış massivlərindəki tarix və mədəniyyət abidələrini tamamilə dağıdıb. Qədim alban kilsələrini Qarabağ torpağında silah anbarına çevirərək yararsız hala salıblar. Təəssüf ki, ermənilər işğal etdikləri rayonlarda mövcud olan təbii sərvətləri, mədəni-tarixi abidələri məhv etməkdə davam edirlər. Bu rayonların onların əlində qalmayacağını anlayan ermənilər Qarabağda bir çox tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən yandırmaqla, yandırmaqla məhv etməyə başladılar. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi Qarabağda 700-dən çox Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidəsinin ermənilər tərəfindən dağıldığını, ermənilərin Qarabağda Azərbaycan tarixinin izlərini atəşlərlə tamamilə silmək istədiklərini açıqlayıb.

Bölgənin təbii sərvətlərindən balanssız şəkildə istifadə edən və ekologiyasını pisləşdirən Ermənistan xüsusilə həmin rayonların real ekoloji vəziyyəti ilə bağlı məlumatları gizlədir. Lakin müxtəlif vasitələrlə əldə edilən məlumatlara görə, ermənilərin işğalı altında olan rayonlarda becərilə bilməyən torpaqlarda yabani bitkilər zəngin olduğundan vəhşi heyvanlar, ilan, siçovul kimi gəmiricilər, zərərli həşəratların

sayı xeyli artır. Zərərli heyvanlar həm həmin ərazilərə, həm də ətraf ərazilərə böyük ziyan vurur.

Məlum olub ki, Dağlıq Qarabağda son illər işğal olunmuş bəzi rayonlar Ermənistanın kimyəvi tullantıları üçün zibillik kimi istifadə olunur. Təbii ki, zərərli tullantılar bir müddət sonra Dağlıq Qarabağ torpağına ciddi ekoloji ziyan vuracaq. 2004-cü ilin fevral-mart aylarında Ermənistan hökuməti tullantılara dair qanun layihəsini parlamentdə qəbul etmək üçün hazırladı. Qanun layihəsinin hazırlanması göstərir ki, son illər Ermənistanda zərərli və təhlükəli tullantıların həcmində xeyli artım müşahidə olunur. Ermənistanın rəsmi orqanları da bu qiymətləndirməni təsdiqləyən açıqlamalar verib. Erməni mənbələrinin verdiyi məlumata görə, 1985-1990-cı illərdə Ermənistanda 36,7 milyon ton sənaye tullantıları toplanıb. Toplanan tullantıların 33 milyon tonu metallurgiya, 300 min tonu yeyinti sənayesi, 110 min tonu ağac məmulatlarının istehsalı, 100 min tonu isə kimyəvi tullantıların payına düşür. Ermənistanda toplanan 20 min ton tullantıların tərkibində ekoloji təhlükəli civə, qurğuşun, nikel, xrom və s. zərərli maddələr ehtiva edir. (Goltz, Thomas. 1998: s.12-22)

Ermənistanın kimya, metallurgiya və energetika sənayesi sahələrində istehsalı nəticəsində ətraf mühit ciddi şəkildə çirklənməyə başlayıb. Əslində, 1980-ci illərdən başlayaraq ermənilər zərərli və təhlükəli tullantıları Okçuçay vasitəsilə Araz çayına atmağa davam edirlər. Azərbaycan hökumətində müəyyən məlumatlar var ki, Ermənistanın sənaye tullantıları və Mesamor Atom Elektrik Stansiyasının radioaktiv tullantıları işğal olunmuş ərazilərə daşınaraq Ağstafa bəndini zəhərli maddələrlə çirkləndirib. Faktiki olaraq Ağstafa bəndində yüksək miqdarda zəhərli elementlərin olması müəyyən edilib. Ermənistanın regionun ekologiyasına vurduğu ziyanla bağlı Gürcüstan da müxtəlif bəyanatlar verib.

Ermənistan rəsmi olaraq tullantılar üçün xüsusi qablar tikmək barədə bəyanat verib. Bununla belə, tullantıların işğal olunmuş ərazilərə daşınması var. Beləliklə, Ermənistan beynəlxalq ekoloji qanunları bilərəkdən pozur. Çirklənmiş suların çoxu Araz və Kürə axıdılır. Bunun nəticəsidir ki, son illər Araz və Kür suları bilərəkdən

çirkləndirilib. Ermənistanın Azərbaycan istiqamətində axan çayları çirkləndirməsini “ekoloji müharibə”, “ekoloji soyqırım” kimi qiymətləndirmək olar. Bir sözlə, minlərlə hektar ərazi eroziyaya məruz qalıb, meşələr yandırılıb məhv edilib, təbii otlaqlar məhv edilib. müharibə. Və işğaldan sonra işğal olunmuş torpaqlarda hərbi sursatlar yerləşdirilir, hərbi təlimlər keçirilir, müxtəlif kimyəvi tullantılar ora daşınır. Bu torpaqlar beynəlxalq nəzarət və nəzarətdən uzaq olduğu üçün qanunsuz silah və narkotiklərin keçidi üçün marşrut kimi istifadə olunur.

Cənubi Qafqaz regionunda ətraf mühitin mühafizəsi region ölkələrinin əməkdaşlığını tələb edir, çünki Qafqazda ekoloji sistem bir-biri ilə sıx əlaqəyə malikdir. Lakin regionda yaşanan problemlər, xüsusilə Qarabağın işğalı Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişafına mane olur və regionun ekoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Ermənistan da Cənubi Qafqazda vahid siyasətin formalaşmasına daim etiraz edir.

Ermənistanın işğalı və təcavüzü zamanı zəbt olunmuş və işğal olunmamış yaşayış məntəqələrindən zərər çəkmiş 27 əyalət və rayonun (rayonların) ümumi sahəsi 22,7 min km²-dir. Naxçıvanla yanaşı, Naxçıvanın həmsərhəd rayonları da mənfi təsir göstərdi. SSRİ dövründə də mərkəzi planlaşdırma strategiyaları çərçivəsində Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi mövcudluğunu davam etdirirdi. Rayonda kənd təsərrüfatı sektorunda taxılçılıq, yemlik, üzümçülük, tütünçülük, kartof və pambıqçılıq üstünlük təşkil edirdi. 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağla birlikdə torpaqlarının 20 faizini itirən ölkə tərəvəz, meyvə və üzüm yetişdirmək üçün əlverişli kənd təsərrüfatı sahələrindən məhrum olmuş, bu məhsulların istehsalı xeyli azalmışdır. Yuxarı Qarabağda üzümçülük sahəsinə xüsusilə 1970-ci illərdən sonra daha çox önəm verilir. Şərab fabrikləri üzümçülüüyün və şərabçılığın inkişafı ilə bağlı yeni texnologiyadan istifadə etməklə yaradılmışdır. Ermənistanın kənd təsərrüfatı torpaqlarını alması ilə üzüm istehsalı və şərab ixracı xeyli azalıb. 117 üzüm emalı zavodunun əksəriyyəti istehsaldan çıxıb. Digər tərəfdən, işğaldan sonra ölkədə tərəvəz istehsalı da iki dəfə azaldı.

Ermənilərin işğal etdiyi torpaqların əksəriyyəti münbit əkinçilik əraziləridir. Məsələn, Füzuli rayonunda ildə 100 minlərlə ton üzüm istehsal olunurdu. Zəngilan şəhərinin üç üzüm emalı zavodu və 3000 hektar üzüm bağı var idi. Ağdam pambıqçılığı ilə, Kubadlı isə heyvandarlığı ilə məşhur idi. Heyvandarlıq baxımından xüsusilə xırdabuynuzlu heyvandarlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Erməni işğalı səbəbindən bu rayonlardan köçməli olduqlarından rayonda təxminən 145 min iribuynuzlu mal-qara, 455 min baş qoyun-keçi qalmışdı. Ümumilikdə qiymətləndirildikdə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində taxılın 14,3 faizi, üzümün 31,5 faizi, ətin 14,5 faizi, südün 17,1 faizi, yunun 19,3 faizi istehsal olunub. (Maresca, J. 2017: s.14-22)

İşğal olunmuş torpaqlarda 900-ə yaxın yaşayış sahəsi, 131 min ev, 1025 təhsil müəssisəsi, 798 səhiyyə ocağı tərk edilib. Eyni zamanda, 1,3 milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 1200 km suvarma sistemi, 7000 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 280 min hektar meşə sahəsi tərk edilməli idi. Hesablamalara görə, 927 kitabxana, 10-dan çox arxeoloji abidə, 454 tarixi abidə və muzey erməni təcavüzünün qurbanı olub. Eyni zamanda, Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərdən, xüsusilə 39,6 min ton ehtiyata malik 3 qızıl mədəni, 4 civə və sürmə yatağından məhrum olmuşdur. (Libaridian, G. 2000: s.125-143.)

Qarabağın işğalı ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı 200 min ton taxıldan, 730 min ton üzümdən, 4 min ton tütündən, 20 min ton ətdən və 72 min ton süddən məhrum edilərək iqtisadiyyata ziyan vurdu. Azərbaycanın bütün civə və perlit ehtiyatları, tikinti və s. Materialların 35-60%-i, mineral su ehtiyatlarının 40%-i, meşələrin təxminən 24%-i, su ehtiyatlarının 8%-i Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanda yerləşir.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müəssisələrin bazar mövqelərinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi vəzifəsi aktualdır. İdxal malları üçün daxili bazara çıxışın genişləndirilməsi ölkə daxilində bir çox məhsul mövqelərində rəqabəti əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşdirə bilər, çünki dünya bazarına çıxma prosesində Azərbaycan müəssisələri ən yaxşı qlobal istehsalçılarla rəqabətə davamlı əlaqələrə girirlər. Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətlilik amillərinin sistemləşdirilməsinə

yanaşmaların öyrənilməsi və yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinə töhfə verənlərin seçilməsi məsələlərini aktuallaşdırır.

Xarici və yerli iqtisadi ədəbiyyatın tədqiqi bildirməyə imkan verir ki, o, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin əsas amillərinin müxtəlif təsnifatlarını ehtiva edir. Harvard Biznes Məktəbinin professoru M.Porter müəssisənin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən bütün amilləri üç yanaşma əsasında sistemləşdirməyi təklif edir. Birincisi çərçivəsində o, müəssisənin rəqabətqabiliyyətlilik amillərini istehsal amilləri ilə əlaqələndirir, onları bir neçə böyük qrup şəklində təqdim edir.

III FƏSİL İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRƏ İQTİSADİ BAXIŞ

3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun bərpası və məşğulluq

Azərbaycan ordusunun şanlı qələbəsi ilə başa çatan ikinci Qarabağ müharibəsi həm işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə, həm də erməni işğalçılarının törətdiyi dağıntıların tam üzə çıxarılmasına səbəb olub. Buradan da müəyyən olur ki, 30 ilə yaxın davam etmiş işğal zamanı erməni işğalçıları Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazisiində genişmiqyaslı dağıntılarla həyata keçirib, mövcud infrastruktur demək olar ki, tamamilə məhv ediblər. Əvəzində özlərinə belə bir infrastruktur belə formalaşdırmayıblar. Xüsusilə Ağdam məsələsində bunun şahidi olduq.

Birinci mərhələdə büdcədən ayrılan vəsait iki əsas məqsədə yönəldiləcək: infrastrukturun formalaşdırılması və mühəndis şəbəkələrinin mövcudluğunun təmin edilməsi.

Azad edilmiş ərazilərdə texnoloji yenilikləri tətbiq etmək daha asandır, çünki infrastruktur tamamilə dağıdılıb və buna görə də bu ərazilər sıfırdan bərpa olunur. Yuxarıda göstərilən tədbirlərdən əlavə, 2020-ci ilin fevralında təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” sənədində “azad edilmiş ərazilərə kütləvi şəkildə qayıdış” beş prioritetdən biri kimi göstərilib.

Sənəd bu prioritetlərinin uğur həyata keçirilməsi üçün 2 əsas məqsəd müəyyən edir: davamlı köçürmə və iqtisadi cəhətdən fəaliyyətlərə reintegrasiyası. Bu məqsədlər həyata keçirilərkən rayonun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək, məskunlaşma səviyyəsini işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq, işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin iqtisadi fəallığında xüsusi çəkisini işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq lazımdır.

Ona görə də deyə bilərik ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası təkcə Qarabağ bölgəsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bərpa edilmə proseslərinin formalarını müəyyənləşdirmək üçün nəqliyat, enerji, şəhərsalma və müxtəlif sahələrdə layihələri və məqsədi yoxlayaq

İşğal altından azad edilmiş ərazilərdə bərpası üçün atılmış ilk addımlar yolların çəkilməsi oldu. Həyata keçirilən nəqliyyat layihələri Qarabağa Şimal, Cənub və Şərqdən köçməyə imkan verəcək.

İlk həyata keçiriləcək layihələrdən biri də Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yolların yenidən qurulması olub. Döyüşlər hələ də davam edərkən bu yolların tikintisinə başlandı. Növbəti mərhələdə Çaylı kəndindən Talış kəndinə olan 8 kilometrlik yol, o cümlədən

Həmçinin Talış kəndindən Naftalan şəhərinə 22 kilometrlik yeni yolun çəkilməsi də nəzərdə tutulub. Şuşadakı “Xarıbülbul” mehmanxanası reabilitasiya planı çərçivəsində mayın 12-də, “Qarabağ” oteli isə yenidənqurmada sonra avqustun 29-da fəaliyyətə başlayıb. Otellərdə qonaqların qalması və dincəlməsi üçün bütün lazımı infrastruktur mövcuddur.

Bundan əlavə, Qarabağ xalçaları, Qarabağ muğam məktəbi və Qarabağ atları həmişə dünyanın hər yerindən turistləri bölgəyə cəlb edib. Şuşa işğaldan azad edildikdən sonra Qarabağ bölgəsinin əsas turizm mərkəzi ölkənin mədəniyyət paytaxtı elan edilib.

Hazırda Şuşada Aşağı Gövhər ağa və Saatlı məscidlərində, eləcə də Azərbaycanın ilk müdafiə naziri general Səməd bəy Mehmandarovun iqamətgahında işlər aparılır. Ağdamdakı Cümə məscidində də təmir işləri aparılır. Dünya standartlarına cavab verən turizm infrastrukturunun qurulması, eləcə də şəhərin tarixi simasını qoruyub saxlamaqla ən müasir formada bərpa olunması, şübhəsiz ki, Qarabağa gələn turistlərin sayını artıracaq. Qarabağın turizm potensialı, eləcə də bu sahədə görülən işlər diqqətəlayiqdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yeni diviziyanın 14 iqtisadi rayonu sırasına daxil edilməsi, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin açılması və əlaqə xətlərinin bərpası istiqamətində mühüm tədbirlər görülməsi düşməndən azad edilmiş torpaqların tezliklə yeni əraziyə keçəcəyini deməyə əsas verir. görünüş.

Qarabağda yenidənqurma və bərpa işlərinin ən mühüm aspekti ərazilərin elektrik enerjisi ilə təmin olunması, həmçinin bərpa olunan və innovativ enerji mənbələrinin inkişafıdır.

Prezidentin 3 may 2021-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Qarabağ ümumilikdə “yaşıl enerji” zonası elan edilib. “Yaşıl enerji” konsepsiyası çərçivəsində regionda bərpa olunan enerji mənbələrinin maksimum potensialının qiymətləndirilməsi planı artıq hazırdır.

Yenidənqurma prioritetlərinə yeni nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin çəkilməsi, eləcə də tarixən mövcud olan yolların bərpası daxildir. Rayonun yol tikintisi layihəsinə ümumi uzunluğu 665,4 kilometr olan on əsas avtomobil yolu daxildir.

Rayonda başa çatdırılan iri layihələrdən biri də Şuşaya aparən və artıq istifadəyə verilən 101 km-lik Qələbə yoludur. Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqlarda 15 müxtəlif layihə çərçivəsində 1400 km-dən çox yol çəkilir (İbrahimov R. 2020: s. 75)

Bu istiqamətdə ən mühüm məsələlərdən biri də Naxçıvanla Azərbaycanın qərb rayonları arasında dəmir yolu və avtomobil yollarının çəkilməsi, Zəngəzur dəhlizinin işə salınmasıdır.

Zəngəzur dəhlizinin yaradılması Cənubi Qafqaz yol şəbəkəsinin yenidən canlanmasına kömək edəcək. Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizində qatarlardan əlavə avtomobil yolu sistemi də fəaliyyət göstərəcək. Başqa sözlə, yeni nəqliyyat infrastrukturunu beynəlxalq status qazanacaq və Asiya və Sakit okean ölkələrinin istifadə edə biləcəyi marşruta çevriləcək. Dəhliz Cənubi Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın bərpasında prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağın enerji sektorunun yenidən qurulması da prioritet məsələ idi. Qısa müddət ərzində “Azərenerji” ASC işğaldan azad edilmiş torpaqlarda mühüm infrastruktur qurub.

Nəticədə 2021-ci ildə Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə üç elektrik stansiyası bərpa edilib, 4,4 MVt gücündə olan Kəlbəcər-1 SES-in də yaxın vaxtlarda başa çatdırılması planlaşdırılır.

Bütün dəlillər onu deməyə əsas verir ki, Qarabağ tezliklə tam şəkildə bərpa olunacaq və onun əvvəlki əzəməti bərpa olunacaq.

Prezidentin 2021-ci il yanvarın 4-də imzaladığı sərəncama əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı məskunlaşmanın müasir və layiqli həyat tərzini təmin etmək, bütün sahələrdə quruculuq-abadlıq işlərinin aparılması, o cümlədən təhlükəsiz yaşayışın dəstəklənməsi məqsədilə Qarabağın Dirçəliş Fondu yaradılıb.

Fond Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yenidən qurulmasına maliyyə yardımı və investisiyalar ayırmaqla yanaşı, bu torpaqların çiçəklənən və iqtisadi cəhətdən dayanıqlı regiona çevrilməsi istiqamətində addımlar atır.

Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda yol, enerji və sosial infrastrukturun sürətlə tikintisi Azərbaycanın gücünün və güclü iqtisadi potensialının dünya miqyasında təzahürüdür. Ölkədə Qələbə yolu, Füzuli Beynəlxalq Aeroportu istifadəyə verilmiş, Zəngəzur dəhlizinin əsası qoyulmuş, onun tarixi, dini və mədəniyyət abidələri bərpa edilmiş, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi layihələr qısa müddət ərzində həyata keçirilmişdir.

Müharibədən qısa müddət sonra Füzuli Beynəlxalq Aeroportunun tikilib istifadəyə verilməsi, o cümlədən Zəngilan və Laçında yeni hava limanlarının tikintisi, işğaldan azad edilmiş rayonda sürətlə müasir yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması Azərbaycanın yenidənqurma işlərinin bariz sübutudur.

Oktyabrın 26-da Prezident İlham Əliyev və türkiyəli həmkarı Rəcəb Tayyib Ərdoğan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tarixi açılış mərasimində iştirak ediblər. Bundan başqa, rayona səfər zamanı Füzuli Xatirə Kompleksi, Dövlətyarlı “Ağıllı kənd”, Qələbə və işğal muzeyləri, rəqəmli stansiyanın idarəetmə mərkəzi kimi bir sıra obyektlərin təməli qoyulub.

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasının iqtisadi aspektləri

Bu bir reallıqdır ki, iyirminci əsrin əvvəllərindən bəzi ölkələrin, xüsusən də Türkiyənin Transxəzər boru kəməri layihəsi vasitəsilə xalqın üzərindən keçən və sonda Avropaya çatan təbii qaza böyük ehtiyacı var. Nəticə etibarı ilə bu ölkələrin iqtisadi qayğıları Azərbaycanınki ilə iç-içədir. Onların da dünyanın bu regionunun qorunmasında, onun uzunmüddətli təhlükəsizliyinin və rifahının təmin edilməsində birbaşa payı olduğuna inanmaq ağılabatandır.

Azərbaycan Türkiyə ilə ticarət, neft və nəqliyyat sahələrində (BTJ, TANAP, BTA, BTQ və s.) əməkdaşlıq edir. Azərbaycanın neft siyasəti və müxtəlif transmilli elektrik enerjisi, nəqliyyat və kommunikasiya müəssisələrinin, o cümlədən dəhliz layihələrinin tətbiqi ölkəni Xəzər-Qara dəniz hövzəsində, eləcə də Cənubi Qafqazda lider mövqeyə yüksəldib.

İqtisadi müstəqillik, milli iqtisadiyyatın sabitləşməsi və dayanıqlılığı, eləcə də inkişaf və yüksəliş qabiliyyəti iqtisadi müdafiə sistemində mühüm rol oynayır. Beləliklə, iqtisadi müdafiə milli iqtisadiyyatın azadlığını, firavanlığını və sağ qalmasını təmin edən, eyni zamanda onun davamlı olaraq təkamül və inkişaf etməsinə kömək edən şərait və amillər məcmusudur. İqtisadi sabitlik inkişafın vacib komponentidir. Beləliklə, iqtisadi rifah bir ölkənin böyümə qabiliyyətini, eləcə də daxili və xarici sağlam müqavimətini artırmağa imkan verir. Xüsusilə sabitlik iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ümumi sabitlik iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinə təsir göstərir. Amma digər tərəfdən, iqtisadiyyatın tarazlığı onun tərkib hissələrinin gücü və səmərəliliyi, struktur daxilində şaquli və üfüqi meyillər, həm daxili, həm də xarici qüvvələrə dözmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. İqtisadi təhlükəsizlik gözlənilməz və proqnozlaşdırılması çətin olan amillərin təsiri altında ölkənin inkişaf və inkişaf imkanlarını təmsil edən birbaşa və dolaylı amillərə bölünür. Maliyyə sabitliyinin mahiyyətini həm iqtisadi vəziyyət, həm də milli maraqların təmin edilməsi üçün sosial məsuliyyətli siyasəti təmin edən digər qeyri-iqtisadi dövlət qurumları, habelə müəyyən bir şey kimi təsvir etmək olar. Başqa sözlə desək, iqtisadi təhlükəsizlik təkcə qlobal

maraqların müdafiəsini deyil, həm də hökumət institutlarının cəmiyyətdə sosial-siyasi sabitliyi qorumaq və iqtisadi artıma uyğun yerli istehsalçıların maraqlarını qorumaq və həyata keçirmək sistemini təmin etmək imkanlarını əhatə edir.

Neft qiymətlərinin davamlı stabilləşməsinə baxmayaraq, xərclərə təzyiq güclü olaraq qalır. Neftin qiymətinin düşməsindən əvvəl ÜDM-in faizi kimi davamlı olaraq artan hərbi xərclər ÜDM-in təxminən 4%-nə endirilməli idi. Əmanət imkanları BVF tərəfindən 2016-cı ilin Sentyabr IV Maddə araşdırması boyunca qeyri-real hesab edilən son dərəcə yüksək dövlət xərcləri səviyyəsində qalır. (Report.az 2020: s.12)

Azərbaycan da 2015-ci ildə Ümumi Daxili Məhsulun 5,6 faizini təşkil edən mübahisələrin həlli nəticəsində hərbi xərclərini cilovlaya biləcək, lakin o vaxtdan bu göstərici 2016-cı ildə 4 faiz, 2017-ci ildə isə 3,8 faiz səviyyəsində sabitləşib. Biz proqnozlarımızı əsas götürürük. illik müdafiə xərcləri ÜDM-in 4%-ni təşkil edir ki, bu da ilkin olaraq 2017-ci il üçün büdcədə nəzərdə tutulmuş məbləğdir. Biz hesab edirik ki, bu, optimist proqnozdur, çünki Azərbaycan, əsasən, neftin indiki aşağı qiymətini nəzərə alaraq, xərcləri azaltmağa qərar verir. Azərbaycan vətəndaşları indi öz varlıqlarının çox uğurlu dövrlərini yaşayırlar. Erməni qoşunları və zabidləri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin təhlükəsizliyini təmin ediblər. Möhtəşəm uğur Azərbaycanın ərazi müstəqilliyini təmin etdi.

Tarixi və mədəni əhəmiyyəti ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın mübahisəli qonşu rayonları füsunkar təbii mühitə, zəngin yeraltı və yerüstü infrastruktura, inkişaf edən iqtisadiyyata və böyük turizm imkanlarına malikdir. Bu bölgələr kənd təsərrüfatı üstünlüklərindən, xammal bazasından və emal sektorundan gəlir əldə edirlər. Bu rayonlar üzrə ilkin iqtisadi göstəricilər Ermənistanın talan və istismarı nəticəsində regionun iqtisadiyyatının sifirə endiyini göstərir.

“Minlərlə hektar kənd təsərrüfatı sahəsi hərbi tullantılarla çirklənmiş, Azərbaycan əhalisinə və global genefonduna milyardlarla manat dəyərində ziyan dəymişdir. Azad edilmiş ərazilər sənaye inkişafı üçün yetişib. Bu torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı üçün kritik hesab olunur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın, xammalın, eləcə də təbii sərvətlərimizin hazırkı vədini,

eləcə də məhsuldar torpaqların mövcudluğunu nəzərə alaraq, bərpa mərhələsindən qısa müddət sonra bu bölgələrdə tələbatın 8 dəfəyə qədər artacağı gözlənilir.

Hazırda məqsəd beynəlxalq investorları işğal olunmuş ərazilərdə mövcud olan torpaqların həcmi artırmağa və kənd təsərrüfatını yaxşılaşdırmağa həvəsləndirməkdir. Beynəlxalq təşkilatların da iştirak etməsi tələb olunur. Beynəlxalq təşkilatlar hələ də təcrübənin göstərdiyi kimi, həmin vəziyyətlərdə müharibədən sonrakı reabilitasiya mərhələsində iştirak edirlər. Bununla Türkiyə istifadə olunur. Biz yenidənqurma istiqamətində ilk tədbirləri həyata keçirmişik,”

- deyə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirib. Artıq ilk müqavilələr bağlanıb və əvvəllər dediyim kimi, biz azad edilmiş ərazilərdə dost ölkələrin korporasiyaları ilə fəaliyyət göstərəcəyik. İlk müqavilələr türk firmaları ilə bağlanıb ki, bu da Türkiyənin qardaş xarakterini nəzərə alaraq normaldır”. (Youtube 2020, President Ilham Aliyev addresses the people)

Qarabağda sabitliyin təmin edilməsindən, obyektlərin yenilənməsindən və demoqrafik problemlərin həllindən sonra turizmlə bağlı kompleks layihələrin həyata keçirilməsi mümkün görünür. Hökumət, özəl sektor və elm adamları həm antropogen, həm də təbii turizm imkanlarını nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağın turizm potensialını sıfırdan təkmilləşdirmək üçün əməkdaşlıq etməlidir.

“Naxçıvanın yerüstü dəhlizinin yaradılması həqiqətən də mühüm tarixi nailiyyətdir. Ölkənin qərb rayonları ilə Naxçıvan MR arasında yeni nəqliyyat növü qurulacaq. Bununla da Naxçıvan mühasirədən azad edilməklə yanaşı, yeni nəqliyyat arteriyası yaranır. Biz Naxçıvanı blokadadan çıxarıyıq və eyni zamanda güclü nəqliyyat dəhlizi tətbiq edirik. Azərbaycan xalqın tərkib hissəsi olan Naxçıvanla birləşib. Azərbaycan və Türkiyə federasiya yaradır. Bu dəhlizə Rusiya, Azərbaycan, Türkiyə, İran, lazım gələrsə, Ermənistan da qoşulacaq. Buna görə də, ərazi üçün yeni beş tərəfli əməkdaşlıq forumu yaradıla bilər. Mən bu fikri artıq Rusiya və Türkiyə rəhbərlərinə demişəm. İstər R.T.Ərdoğan, istərsə də Vladimir Putin razılaşdıqlarını bildiriblər. Bizim təklifimiz budur. Biz bölgədə uzunmüddətli sabitliyin olmasını istəyirik. Bunun üçün koordinasiya və mühafizə siyasəti birgə mövcud olmalıdır. Biz əməkdaşlığa hazırıq. Bu on doqquzuncu abzasda qeyd olunan məsələlər arasında bizim üçün ən aktual olanı Azərbaycan və Naxçıvan MR-nin birləşdirilməsi, eyni zamanda Azərbaycan və Türkiyə arasında müasir nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasıdır. Bir neçə il əvvəl Bakı-Tbilisi-Qars dəmir

yolu açıldandan sonra, siz şüurlusunuz. İndi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dəmir yolu əlaqəsi var. Əgər bu layihə effektiv olarsa və əminəm ki, olacaq, o, beş ölkəyə kömək edəcək yeni əlaqələr yaradacaq”.

Mədəni və tarixi əhəmiyyəti ilə yanaşı, Azərbaycan, eləcə də onun zəbt etdiyi qonşu rayonlar mühüm yeraltı və yerüstü sərvətlərə, iqtisadi potensiala və turizm potensialına malikdir. Belə sahələr kənd təsərrüfatının coğrafi kənarından, xammal mənbəyindən və istehsal sənayesindən gəlir əldə edir. Regionun ilkin iqtisadi göstəricilərinə nəzər salsaq, görürük ki, Ermənistanın istismarı və sui-istifadəsi nəticəsində regionun inkişafı xeyli aşağı düşüb. Minlərlə hektar ərazi hərbi tullantılarla çirkləndirilib, Azərbaycan iqtisadiyyatına və qlobal genefondumuza milyardlarla manat ziyan dəyib.

İşğal olunmuş ərazilərdə 7 inzibati mərkəz, 6 şəhər, 12 kənd, 830 kənd, 700 poliklinika və tibb müəssisəsi, 6 dövlət teatru, 368 cəmiyyət, 85 musiqi məktəbi, o cümlədən 600 kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisəsi dağıdılıb və ya müsadirə edilib. İqtisadiyyat nazirinin müavininin açıqladığı statistika. Təxminən 1 milyon hektara yaxın münbit torpaq, o cümlədən 128 minə yaxın suvarılan sahə, 35 minə yaxın üzümlük və bağ sahəsi tükənib və dövriyyədən çıxarılıb. İşğaldan əvvəl bu bölgələr Ümumi Daxili Məhsulun 24%-ni, üzümün 41%-ni, kartofun 46%-ni, mal ətinin 18%-ni və südün 34%-ni istehsal edirdi. İşğal ölkənin su ehtiyatlarına ziyan vurdu. İşğal edilmiş torpaqlar 280.000 akr və ya ümumi meşə ərazisinin 25%-ni təşkil edirdi. Düşmən təbii sərvətlərimizi qanunsuz çıxarmaqla Kəlbəcərdə xeyli miqdarda qızıl çıxarıb.

Yuxarıdakı rəqəmlər proqramın dərinliyini göstərir. Nəticə etibarlı ilə Dağlıq Qarabağın, eləcə də onun regional bölmələri olan Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər, Cəbrayıl, eləcə də Ağdam Füzulinin inkişafı müxtəlif və müxtəlif sektorları əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir. Təbii ki, təhlükəsizlik və idarəetmə mülahizələri üstünlük təşkil etməlidir. Təhlükəsizliyin təmin olunmasına ərazilərin minalardan təmizlənməsi və ölümcül ola biləcək bioloji və ekoloji pozuntuların aradan qaldırılması daxildir.

İnzibati idarəetmə sərhəd xidməti və polis nəzarətinin təşkilati strukturuna, habelə dövlət orqanlarının fəaliyyətinə inteqrasiya olunur.

ASC “Azərişiq Qarabağda” proqramı çərçivəsində nəzarət edilən ərazilərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən strateji infrastruktur obyektlərinin enerji ilə təmin olunması üçün təcili tədbirlər görür. Şirkət rəsmilərinin sözlərinə görə, şirkət işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni enerji mərkəzləri, o cümlədən qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə 110, 35 və 0,4 voltluq şəbəkələr, rəqəmsal releli təhlükəsizlik və avtomatlaşdırma sistemləri, 110, 35 və 35-lik məsafədən idarəetmə sistemləri ilə işləyir. OIN kəbellərindən istifadə edilən 0,4 kilovolt sistemlərdir

“Azercell Telekom” MMC isə işğaldan azad edilmiş ərazilərin ilk genişzolaqlı şəbəkəsini, həmçinin 4-cü nəsillə LTE radio baza stansiyalarının tikintisini həyata keçirir. Digər şəbəkə operatorları, o cümlədən “Nar” və “Bakcell” də daxili konseptual işləri başa çatdıraraq bu kursu davam etdirirlər.

Azad edilmiş torpaqlar əkin sahələrini, sənayeni və turizmi əhatə edən müxtəlif iqtisadi imkanlara malikdir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, tütünçülük, buğdaçılıq, baramaçılıq, tərəvəz və meyvəçilik, bostançılıq və heyvandarlığın hər ikisinin vədləri çoxdur. Qarğıdalı, noxud və üzüm bölgənin ənənəvi məhsullarındandır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Füzuli, eləcə də Ağdam rayonları işğala qədər dünyada pambıq, taxıl, o cümlədən üzüm istehsalı üzrə aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Bundan əlavə, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının üzümçülüüyü müxtəlif idi. Laçında, Kəlbəcərdə, Qubadlıda, Zəngilanda heyvandarlıq yüksək inkişaf edirdi. Öz-özünə aydındır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin təbii sərvətləri, kənd təsərrüfatı imkanları rayonun iqtisadi dirçəlişini daha da sürətləndirəcək.

Qeyd edək ki, işğaldan əvvəl xarici ekspertlərin və tanınmış alimlərin iştirakı ilə Qarabağ ərazisinə bir neçə ekspedisiya həyata keçirilib. Elmi sübutlara görə, bu torpaqlar regionun genetik müxtəlifliyinə görə ümumilikdə Qafqaz ərazisində xüsusilə fərqlənir. Bundan əlavə, Qarabağ ərazisi müxtəlif bitki mənşəli, müalicəvi, dekorativ və digər qeyri-ənənəvi növlərə ev sahibliyi edir. Şuşanın bülbülü Qarabağın gerbidir.

Bu unikal zavod həm də Böyük Vətən Müharibəsi şəhidlərimizin ruhunun ehtiramının anım gününün emblemi olmuşdur.

Məsələn, işğaldan azad edilmiş Cəbrayılın bərpası üçün istifadə edilən tikinti materiallarının əksəriyyəti bu ərazidədir: tuf, çaxmaqçay, tikinti qumu, kərpic istehsalı üçün yararlı Qaracallı gili, sement istehsalı üçün yararlı vulkan külü, əhəngdaşı, gil, qum-çınqıl, yəşəm və xalsedon, eləcə də meşə ehtiyatları. Zəngilan rayonunda Vecnəli, Ağdərə rayonunda Qızılbulaq, Kəlbəcər ərazisində Zod iqtisadi potensiala malik iri qızıl yataqlarıdır. Azərbaycan yeni təbii sərvətlər cəlb etməklə qərb zonasının, mədənlərin, metallurgiyanın çiçəklənməsini təmin etmək imkanına malikdir. Azərbaycanda müxtəlif sənaye sahələri ilə birlikdə metallurgiyanın inkişafı hərbi sənayenin inkişafını sürətləndirmək potensialına malikdir.

Əlvan metallar və tikinti materialları adi iqtisadi sektorlardır və cari kapital bu sektorlarda yeni səlahiyyətlərin artmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, yüksək texnologiyalarda geniş istifadə olunan regionun nadir metalları üzrə elmi və geoloji tədqiqatlar aparıla bilər.

Biz regionun iqtisadi imkanlarını dörd sahədə qiymətləndirə bilərik: bol su mövcudluğu, enerji, sənaye rekreasiya imkanları və mineral emalı. Bundan əlavə, ərazi istehsal və qida sənayesinin inkişafı üçün çox əlverişlidir.

Bundan əlavə, azad edilmiş torpaqlarımız təbii və termal su ehtiyatları ilə də təchiz edilmişdir. Bu xidmətlərdən içməli su təmin etmək, əmlakı geri almaq və enerji yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Azərbaycanın su təchizatına uğurla nəzarət etməklə həm düşmən qüvvələrinin xalqımıza qarşı su mübarizəsini dayandıra, həm də Ermənistan üzərində hakimiyyəti bərpa edə bilərdi. Mən Kəlbəcər rayonunu və Laçının şirin su təchizatını xüsusi qeyd etmək istərdim. Bərdə, Goranboy, Tərtər, Ağdərə, Yevlax və Ağcabədi rayonları Azərbaycanın ən yüksək su anbarı olan (125 metr) 560 milyon kubmetr potensiala malik Sərsəng su anbarının azad edilməsindən sonra suvarma suyu ilə təmin olunacaq. Cəbrayıl, eləcə də Zəngilan rayonları 75 min

hektar yeni torpaq sahəsinin suvarılması ilə nəticələnir. Bundan əlavə, ərazidə 11 şirin su mənbəyi olduğu məlumdur.

İşğal altında olan ərazidə Azərbaycanın mineral su sərvətinin 40%-ə qədəri var idi. Bunlardan Kəlbəcər rayonundakı Yuxarı, Aşağı İstisu, Bağırsağ və Keşdək, Laçın rayonunda İlıqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda isə Turşsu, Şirlan və digər mineral sular xüsusi diqqət çəkir. Bu suları qutulayıb satmaq, eləcə də bulaqların ətrafında kurort-rekreasiya zonalarını inkişaf etdirmək olar.

Ölkədə mövcud olan sənaye və istirahət imkanlarını müzakirə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, elektrik enerjisi istehsalının böyük hissəsi su hövzələrində, eləcə də təchizat sahələrində baş verir. Təbii ki, biz Xudafərinlə yanaşı Sərsəngi də nəzərdə tuturuq. Hazırda İranla Xudafərin, Qız qalası bəndlərinin, eləcə də Araz çayı üzərində elektrik stansiyalarının tikintisi və istismarı ilə bağlı aparılan danışıqlar əhəmiyyət kəsb edir. Xudafərin su elektrik qovşağı sayəsində Azərbaycan hər il 368 milyon kilovatsaat enerji istehsal edə biləcək. Bundan əlavə, suvarma qurğuları əlçatandır.

Qarabağda sabitliyin təmin edilməsindən, obyektlərin yenilənməsindən və demoqrafik problemlərin həllindən sonra turizmlə bağlı kompleks layihələrin həyata keçirilməsi mümkün görünür. Hökumət, özəl sektor və elm adamları həm antropogen, həm də təbii turizm imkanlarını nəzərə alaraq, Qarabağın turizm imkanlarını sıfırdan təkmilləşdirmək üçün əməkdaşlıq etməlidir. Qarabağın əsasən dağlıq ərazisi olduğuna görə mən daha çox dağadırmanma və alpinizm turizminə üstünlük vermək istərdim. Təbiətinin, tarixinin, mədəni-tarixi abidələrinin bolluğuna görə Qarabağın ekoturizm və etnoturizm bölgəsi kimi inkişaf edəcək. O, dünyanın ən möhtəşəm turizm məkanlarından birinə çevriləcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaranan yeni iqtisadi dəyər Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyərdi. Bu sahələrin bərpası çoxlu yeni iş yerlərinin yaradılması ilə nəticələnəcək. Beləliklə, müasir kapital sxemlərinin tətbiqi vətəndaşlarımızın iş imkanlarına xeyir verərdi. Yeni iş yerlərinin inkişafı iqtisadi

artımın funksiyası olacaq. Bu, öz növbəsində, qeyri-neft biznesinin inkişafına və Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı çiçəklənməsinə təkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Münaqişələrin və müharibə iqtisadiyyatı çərçivəsinin tədqiqi göstərir ki, müharibələr dünyanın müəyyən ərazilərində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verən böyük müsbət və mənfi nəticələrə malikdir. Nəticədə, qonşu ölkələr adətən oxşar iqtisadi problemlərlə üzləşdiyindən və iqtisadi artım zəif olsa da, işçilər arasında narazılıq artır, etnik münaqişələr, vətəndaş qeyri-sabitliyi və siyasi qarışıqlıqlar artır, belə ki, gərginliyin artması müşahidə oluna bilər.

Bu şərtlər çox vaxt siyasi səbəblə döyüşmək üçün inkişaf edən müharibə iqtisadiyyatlarının göstəricisidir. Müharibə iqtisadiyyatları zamanla qurulur və nəticədə onların nəticələri əhaliyə çox ağır gəlir, çünki müharibə iqtisadiyyatları dağıntılarla nəticələnir və heç vaxt bitməyən münaqişənin yayılmasına kömək edir. Eyni zamanda, irqi gərginliklər də mühüm rol oynayır, çünki müharibə iqtisadiyyatları etnik cəhətdən müxtəlif icma daxilində parçalanmaları dərinləşdirməyə başlayır.

Nəticədə biz görə bilərik ki, mübarizə bəzən inflyasiya, insanların əmanətlərinin dəyərsizləşməsi, qeyri-sabitliyin artması və maliyyə sisteminə inamın azalması ilə nəticələnə bilər. Bunun ardınca əsgərlərin maaşlarını maliyyələşdirmək üçün pul çap etməyə davam etdilər, lakin bu, valyutanın dəyər itirməsi ilə nəticələndi. Xüsusilə, yüksək inflyasiya ölkənin əmanətlərini devalvasiya edir və bu, orta gəlirli əmanətçilərə qeyri-mütənasib şəkildə təsir edir.

Müharibə müvəqqəti olaraq daxili tələbi artırma bilsə də, bu müddət ərzində əhəmiyyətli xərclər, xüsusən də hərbi xərclərin fürsət dəyəri, insan ölümlərinin dəyəri, eləcə də müharibədən sonrakı bərpa xərcləri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, bu, döyüşün xarakterindən, uzunluğundan, yerindən və baş vermə tərzindən asılıdır.

İqtisadi müstəqillik, milli iqtisadiyyatın sabitləşməsi və dayanıqlılığı, eləcə də inkişaf və yüksəliş qabiliyyəti iqtisadi müdafiə sistemində mühüm rol oynayır. Beləliklə, iqtisadi müdafiə milli iqtisadiyyatın azadlığını, firavanlığını və sağ qalmasını təmin edən, eyni zamanda onun davamlı olaraq təkamül və inkişaf etməsinə kömək edən şərait

və amillər məcmusudur. İqtisadi sabitlik inkişafın vacib komponentidir. Beləliklə, iqtisadi rifah bir ölkənin böyümə qabiliyyətini, eləcə də daxili və xarici sağlam müqavimətini artırmağa imkan verir.

Azərbaycan ordusunun şanlı qələbəsi ilə başa çatan ikinci Qarabağ müharibəsi həm işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə, həm də erməni işğalçılarının törətdiyi dağıntıların tam üzə çıxarılmasına səbəb olub. Buradan da müəyyən olur ki, 30 ilə yaxın davam etmiş işğal zamanı erməni işğalçıları Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazisində geniş-miqyaslı dağıntılarla həyata keçirib, mövcud infrastruktur demək olar ki, tamamilə məhv ediblər. Əvəzində özlərinə belə bir infrastruktur belə formalaşdırmayıblar.

Nəticə olaraq, minlərlə hektar kənd təsərrüfatı sahəsi hərbi tullantılarla çirklənmiş, Azərbaycan əhalisinə və qlobal genefonduna milyardlarla manat dəyərində ziyan dəymişdir. Azad edilmiş ərazilərdə sənaye inkişafı üçün bütün lazımlı proseslər həyata keçirilir. Bu torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı üçün kritik hesab olunur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın, xammalın, eləcə də təbii sərvətlərimizin hazırkı vədini, eləcə də məhsuldar torpaqların mövcudluğunu nəzərə alaraq, bərpa mərhələsindən qısa müddət sonra bu bölgələrdə tələbatın 8 dəfəyə qədər artacağı gözlənilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ağabəyov Ş., Bayramov Q., Quliyev I. (2016) “Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarının Azərbaycanca tətbiqinin bəzi məsələləri” Bakı
2. Araslı C. (1995) “Erməni-Azərbaycan Münaqişəsi-Hərbi Aspekt” Bakı, 32s
3. Cəfərova E., Hüseynov V., (2021) “44 günlük Qarabağ müharibəsi-mülahizə və nəticələr” Bakı, 16 s
4. Hacıyev H. (2020): Ermənistanın yaşayış məntəqələrini, mülki əhalini qəsdən hədəfə alması beynəlxalq humanitar hüququn kobud surətdə pozulmasıdır". Bakı
5. Hacıyev H. (2021) “Vyana görüşü Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli istiqamətində danışıqlara yeni impuls verdi” Bakı; 2s
6. Həsənov. R.T. (1988) “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları” Bakı. 324
7. Xəlilov H.D. (1988), “Qarabağ'ın Etnik Tarixindən, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri” Bakı, s.3;
8. İpək Yolu-Azərbaycan Universitetinin elmi jurnalı (2016) “Dünya ölkələrində demoqrafik vəziyyətin təsiri kontekstində idxalın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsi” Bakı, 3 saylı jurnal
9. Məmmədli A. (2005) “Ermənilərin gerçək tarixi” Bakı, 135s
10. Nuriyev Ə. X. (2002) ”Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər və perspektivlər.” Azərbaycan: “Elm jurnalı” 146s
11. Rüstəmov E. (2003), “Ermənistan – Azərbaycan Münaqişəsinin İqtisadi Nəticələri”, Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 2-ci Ümumrespublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 120
12. Unecekspert, (2021) “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri” Yanvar, Bakı, 24s

13. Unecexpert (2017) "Erməni vandallarının məhv etdiyi maddi-mədəniyyət abidələri". Bakı,

İngilis dilində

1. Aliyev A. Ergun A. (2020) "An Account on Karabakh War: Why Now and Then What?" Baku, 6p
2. Askerov A., Matyok T. (2015) "The Upper Karabakh Predicament from the UN Resolutions to the Mediated Negotiations: Resolution or Hibernation?" European Journal of Interdisciplinary Studies, 34p
3. Askerov A (2020) "The Nagorno Karabakh Conflict" Post-Soviet conflicts, 6p
4. Benedikter R. (2021) "Nagorno-Karabakh: The Endless Conflict in the Black Garden" 35p
5. Babayev J. (2021) "Azerbaijan reserves right to free its occupied lands" Azernesw <https://www.azernews.az/nation/64096.html>
6. Welt C, Bowen A. (2021) –"Azerbaijan and Armenia: The Nagorno-Karabakh Conflict" 16p
7. David E Murphy.(1992) " Soviet Military Studies 5" N o.1, 498p
8. EY (2022) "Doing Business in Azerbaijan" Baku, 44p
9. Human Rights Watch. "Bloodshed in the Caucasus. Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh" Baku. 23p
10. Hayes M. (1953) "A New Guide to The General Theory" 125p
11. Ibrahimov R. (2020) Economic Potential of the Liberated Territories of Azerbaijan: A Brief Overview. Baku, 106p
12. International Monetary Fund (2016), "Country Report No. 16/269", Republic of Azerbaijan. 26p
13. Libaridian, G. (2020) "Reimagining the past, rethinking the present: the future of Turkish, Armenian relations." Insight Turkey 2 No 4, 215p

- 14.Libaridian, G. (1988), "The Karabagh File. Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh 1918-1988" Cambridge and Toronto: the Zoryan Institute, 210p
- 15.Maresca, J. (1996) "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh." 499p
- 16.Mammadov F. (2018) "Impact of the Change in Government in Armenia on the Karabakh Conflict: View from Baku" Eurasia Daily Monitor Volume, 25p
- 17.Arif N., Nahidi M, Rumiyya K. (2022) "Nagorno-Karabakh conflict: Mental health repercussions and challenges in Azerbaijan" 10p
- 18.Ricardo, D., & Sraffa, P. (2004). "The works and correspondence of David Ricardo" 324p
- 19.Summary of the reviews on economic activity of population – 2010; Statistical report of the Azerbaijan Republic State Statistical Committee, 12p
- 20.Statistics Committee (2015) "Summary of the reviews on economic activity of population" Baku 2p
21. "State Programme on Socio-Economic Development of regions of the Republic of Azerbaijan for 2014-2018
- 22.Say, J. (1971). "A Treatise on Political Economy." Augustus M. Kelley, Publishers, New York. 492 p
- 23.De Waal T. (2021) "The Nagorny Karabakh conflict in its fourth decade" CEPS Working Document, 27p

İnternet resursları

1. <https://www.azernews.az/nation/64096.html>
2. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 1: İşləyən insanların sayı (milyon)

İllər	2014	2015	2016	2017
İnsanların sayı	4602.9	4671.6	4759.9	4822.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (2018)
(<https://www.stat.gov.az/source/labour/>)

Cədvəllərin siyahısı:

Cədvəl 1: İşləyən insanların sayı.....	21